

83,343
Б-72

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ
ОЛИЙ ВА ЎРТА МАХСУС ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ

НИЗОМИЙ НОМИДАГИ ТОШКЕНТ ДАВЛАТ
ПЕДАГОГИКА УНИВЕРСИТЕТИ

МАХСУС ФАНЛАРНИ ЎҚИТИШ МЕТОДИКАСИ

ТОШКЕНТ - 2008

Таълимнинг турли босқичларида адабиёт туркумидаги бир қатор фанлар ўқитилади. Шунга қарамай уларнинг ҳар бирида ўзига хосликлар оз эмас. Масалан, қадимги туркий адабиёт билан мумтоз адабиётни, халқ оғзаки ижодига мансуб асарлар билан замонавий адабиётни бир хил шакл ва усулларда ўрганиш мумкин эмас. Мазкур китобда айни шу масалалар ҳақида баҳс юритилган. У магистратура босқичининг «Ўзбек адабиёти» мутахассислигига мўлжалланган. Китобдан тил ва адабиёт ўқитувчилари, бакалавр босқичидаги талабалар, шунингдек, аспирант ва тадқиқотчилар ҳам фойдаланишлари мумкин.

Масъул муҳаррир:

филология фанлари доктори, профессор **Х. Ҳомидов**

Такризчилар:

филология фанлари доктори, профессор **Н. Раҳмонов**
филология фанлари номзоди **Р. Баракаев**

Ушбу услубий қўлланма Низомий номидаги ТДПУ Илмий кенгаши томонидан нашрга тавсия этилган (2007 йил, 28 июнь, 12-сонли баённома)

© Низомий номидаги ТДПУ

Адабиётшуносликка оид махсус фанларни таълимнинг турли тизимида ўқитишнинг хусусиятлари
Курснинг мақсад ва вазифалари.

Махсус фанларни ўқитиш методикаси курси магистратура босқичидаги талабаларга – бўлажак адабиёт ўқитувчилари ва шу соҳанинг тадқиқотчиларига мўлжалланган бўлиб, уларнинг ижодий имкониятларини ривожлантириш, бўлажак ўқитувчиларга айрим адабиётшунослик фанларининг ўқитилишига оид илмий-методик тасаввурлар бериш, бунда уларнинг ўзига хос хусусиятларини ҳисобга олиш, адабиёт ўқитишдаги ранг-баранг шакл ва усуллар билан таништириб, уларни мустақил илмий-педагогик фаолиятга йўналтиришни кўзда тутати.

Бўлажак ўқитувчиларнинг касб сирларини эгаллаш, касбий маҳорат ҳосил қилиш ва такомиллаштиришларида ҳар бир предметнинг ўзига хос хусусиятларини теран ўрганиш ва ўзлаштириш баробарида улар орасидаги предметлараро алоқалар моҳиятини билиши ва ўқитишда уларни эътиборда тутиши ҳам муҳимдир. Бу ерда гуманитар йўналишдаги барча фанлар, адабиётшунослик туркумидаги бир қатор ўқув предметлари, психологик, педагогик, шунингдек, умумфилологик йўналишдаги фанлар назарда тутилади.

Методист олимлар О.Ю. Богданова, С.А. Леонов, В.Ф. Чертовларнинг кўрсатишича: «М.А.Рибникова ҳар доим дидактик тадқиқотлар кўрсаткичларига таяниб иш тутган. Методиканинг асослари ҳақида гапириб туриб, у тўртта асосий дидактик қондани қайд этади: таълим (ўқитиш) ўқувчиларнинг ҳиссий қабул қилишларининг турли томонларига таъсир қилиши керак; ўқувчилар ўз олдиларига қўйилган вазифани аниқ тасаввур этишлари шарт; методистнинг маҳорати – мураккабни соддада, янгини таниш нарсаларда кўрсатиб беришдан иборат; дедукцияни индукция билан бирлаштириш муҳимдир. Рибникованинг методик тизимида асосий эътибор жонли сўзнинг тингловчига, ўқувчига таъсирига қаратилган»¹.

Махсус фанларни ўқитиш методикаси фани бўлажак тил ва адабиёт ўқитувчиларини ўз соҳаларидаги бир қатор фан асосларини ўқувчиларга етказиш методикаси устида баҳс юритади. Маълумки, таълимнинг турли босқичларида адабиётга оид бир қатор фанлар ўрганилади. Умумий ўрта таълим мактабларида бу асосан «Адабиёт» дарслари бўлса, академик лицейлар ва касб-

¹ Богданова О. Ю., Леонов С. А., Чертов В. Ф. Методика преподавания литературы: Учебник. С. 5.

30722

хунар коллежларида «Адабиёт», «Халқ оғзаки ижоди», «Адабиёт қоидалари»дан иборатдир. Олий таълимда бу рўйхат янада кенгайган ҳолда кўринади. Биз бакалаврият босқичидаги ўқув режасини кузатиб бунга ишонч ҳосил қилишимиз мумкин.

Кейинги машғулотларда бу ҳақда махсус тўхтаб ўтишни режалаштирганимиз учун бу ерда айрим фанларнинг ўзига хосликлари устидагина мулоҳаза юритиш билан чекланамиз. Энг аввало, соҳага бевосита алоқадор бўлган тушунча ва атамалар устида тўхташ тақозо этилади.

1) Биз айрим фанларнинг атамалари, тушунчалари билан уларни ўқитиш методикаси фани орасидаги боғланишлардан келиб чиқишимиз керак. Шунга кўра бу ерда *образ, персонаж, образлик, тасвир воситаси, сюжет, композиция* сингари бевосита адабиёт назариясига оид тушунчаларга ҳам, *адабиёт тарихи, айрим жанрларнинг шаклланиши ва ривож, давр ва ижодкор* сингари адабиёт тарихи ва унинг ривожланишига оид жараёнлар билан боғлиқ атамаларга ҳам, шунингдек, *бадиий асарни таҳлил қилиш, методлар таснифи, бадиий асар тилини таҳлил қилишнинг ўзига хосликлари, асарни жанрлар тизими (ёки образлар таркиби)*га кўра таҳлил қилиш сингари соф методик атамаларга ҳам мурожаат этамиз. Албатта, улар пайдо бўлиш манбасига кўра алоҳида-алоҳида гуруҳларни ташкил этиши мумкин¹.

Биринчи туркумга педагогика, унинг алоҳида қисмлари: дидактика ва тарбия назариясидан, шунингдек, педагогик психологиядан ўтган атамалар киради. Иккинчи туркумга эса бевосита адабиётшунослик йўналишидаги фанлардан, психоллингвистикадан ўтган ама ва тушунчалар мансубдир. Охирги туркумга бевосита ўқитиш, тарбия бериш жараёни билан алоқадор бўлган тушунча ва атамалар дахлдор. Умуман, методика фанининг умумий ва хусусий кўринишларга эгаллигини таъкидлаш ўринли бўлади. Умумий методика педагогиканинг таркибий қисми сифатида таълим ва тарбиянинг умумий қонуниятлари, барча фанларда бир хилда қўлланиши мумкин бўлган таълим шакллари ва усуллари ҳақида, умумий тарбияшунослик ҳақида яхлит фикрларга таянади. Хусусий методика эса ҳар бир фаннинг ўзига хосликларини мумкин даражада эътиборга олиш билан улардан фарқланади. Масалан, умумий педагогикада таълимнинг мақсади ҳақида гапириш мумкин бўлса, алоҳида олинган фан, жумладан, адабиёт ўқитиш

методикасида адабий асарни ўрганишнинг мақсади, алоҳида олинган бир адибнинг ҳаёти ва ижодини ўрганиш мақсади ҳақида гапириш мумкин.

Шунга ўхшаш, дидактикада таълимнинг тарбиявий аҳамияти ҳақида умумий тарзда фикр юритиладиган бўлса, методика илмида бу аниқлаштирилиб, лирик асарларнинг тарбиявий аҳамияти, эпик асарларнинг тарбиявий аҳамияти, «Девону луғот ит-турк» даги айрим кўшиқларнинг тарбиявий аҳамияти, «Шер билан Дуррож» масалининг тарбиявий аҳамияти, «Кеча ва кундуз» романининг тарбиявий аҳамияти, «Абулфайзхон» драмасининг тарбиявий аҳамияти, Бобур образининг тарбиявий аҳамияти, табиат образининг тарбиявий аҳамияти, Мажнун образининг тарбиявий аҳамияти, «Ўзбекистон» шеърининг тарбиявий аҳамияти тарзида шакллантирилиши мумкин.

Олий таълимнинг бакалаврият босқичидаги «Адабиётшуносликка кириш», «Адабиёт назарияси» соф назарий йўналишга эга. «Ҳозирги адабий жараён», «Адабиёт тарихи», «Адабий танқидчилик», «Ўзбек халқ оғзаки ижоди» фанлари эса ўзига хос амалий соҳадир. Улар назарий курслардан олинган билимларга суянган ҳолда бадиий адабиётнинг ривожланишидаги ўзига хос хусусиятларни ўрганади. Махсус фанларни ўқитиш мустақил фан сифатида уларнинг ўқитилиши билан боғлиқ бўлган умумий муаммолари юзасидан баҳс юритиш имкониятига эга.

Махсус фанларни ўқитиш методикаси фани бадиий адабиётнинг ўзига хослиги, пайдо бўлиши ва ривожланишидаги тарихий тараққиёт жараёнини, ҳозирги ҳолатини, муаммоларини ўрганувчи, уларни таълим олувчиларга ўргатувчи фанларнинг педагогик методик имкониятлари ҳақида баҳс юритади. Умумий ўрта таълим, академик лицей, касб-хунар коллежлари, олий таълим – таълимнинг турли босқичлари ўқитишнинг ўзига хос хусусиятларини назарда тутишни тақозо этади, шунинг учун ҳам бўлажак ўқитувчилар бу ҳақдаги тегишли маълумотларга эга бўлишлари шарт. Махсус фанларни ўқитиш методикаси шу соҳага сафарбар қилинган.

Махсус фанларни ўқитиш методикаси ҳар бир йўналиш ва мутахассислик учун энг зарур бўлган, шу мутахассисликнинг мазмуни ва мантиқини тақозо этадиган фанларни қамраб олади. У бўлажак адабиёт ўқитувчисини касбий жихатдан тайёрлаш дастурининг таркибий бўлақларидан биридир. Бу курс адабиёт туркумидаги барча фанларни ўқитишнинг назарий-методик

¹ 2.23 Қаранг: Львов М.Р. Словарь-справочник по методике русского языка. М.: Просвещение, 1988, с. 5.

асосларини ўрганишни кўзда тутди. Аммо бу жараёнинг биринчи босқичи, холос. Кейинги босқичда бўлажак ўқитувчилар бевосита амалий ишлар билан шуғулланишлари керак. Бунга курс ишлари, рефератлар, битирув малакавий ишларини ҳамда магистрлик диссертацияларини тайёрлаш, шунингдек, тегишли фан йўналиши бўйича педагогик амалиётдан ўтиш киради. Бу босқичларни ўтаган талаба ўз касбий-педагогик лаёқатини шакллантириш босқичларини ўтаган мутахассис сифатида қаралади. Ушбу курснинг асосий вазифаларидан бири бўлажак ўқитувчиларни адабиёт ўқитиш методикаси соҳасида касбий – педагогик лаёқатлилигини шакллантириш ва ривожлантиришдан иборатдир. Ушбу курс ҳам назарий, ҳам амалий мақсадларни кўзда тутди. Унга жамланган материаллар шу йўналишлар моҳиятидан келиб чиққан.

Шунга кўра, талабалардан махсус курснинг назарий асосларини билиш талаб этилади. Улар эгаллаши лозим бўлган кўникма ва малакалар эса қуйидагилардан иборат бўлиши керак:

- адабиётшунослик ҳамда педагогика, психология туркумидаги фанлар талабларини ўзаро уйғунлаштира олиш;
- таълим тарбия жараёнларини ташкил этишда мазкур фанларнинг ютуқларини амалиётга татбиқ этишнинг замонавий шакл ва усулларидан амалий жиҳатдан фойдалана билиш;
- таълимнинг турли босқичларида ўқувчи шахсига хос бўлган асосий педагогик-психологик хусусиятлардан адабий таълимни йўлга қўйиш ва унинг самарадорлигини таъминлаш йўлида истифода эта олиш.

Амалий жиҳатдан эса ҳар бир махсус фан бўйича дарс ишланмалари, маъруза матнлари, лаборатория ишларини ташкил этишни уддалаш кўникмаси ва малакасига эга бўлиш талаб этилади. Махсус фанларни ўқитиш бир қатор фанларнинг ўзаро интеграциясидан фойдаланишни тақозо этади. Хусусан, адабиётшунослик туркумидаги, педагогика, психология, шунингдек, фалсафа туркумидаги фанлар интеграцияси бу ерда алоҳида мавқе тутди.

Ўқув режалари, уларда Мутахассислик фанларининг акс этиши, ўқув методик, илмий-тарбиявий ишларни режалаштириш

Ўқув режаси бутун таълим-тарбия жараёнини тартибга соладиган меъёрий ҳужжатлардан биридир. Унда муайян таълим босқичида ўрганиладиган фанларнинг умумий рўйхати, уларнинг йиллар, ярим йилликлар давомида ўрганилиш тартиби, ҳажми, муддатлари кўрсатилган бўлади. Ҳар бир фаннинг йил ва ҳафта давомида неча соат ўтилиши ҳам шу ҳужжат билан меъёрланади. Ўқув режалари тегишли вазирликлар томонидан тузилади ва тасдиқланади. Бир типдаги ўқув юртлари учун тузиладиган ўқув режалари бир хил бўлади. Унинг бажарилиши шу типдаги ўқув юртлари учун мажбурийдир. Унинг муайян қисмини ўзгартириш, ижодий ёндошишга кўрсатилган ҳажмда ўзгартириш киритиш имконияти берилган.

Таълимнинг ҳар бир босқичида олдинга қўйилган мақсад ва вазифалардан келиб чиққан ҳолда ўқув фанларининг сони ва мазмуни белгиланади. Масалан, умумий ўрта таълим мактабларининг ўқув режасида 22 та фаннинг номи мавжуд. Олий ўқув юртларида йўналиш ва мутахассисликнинг моҳиятидан келиб чиққан ҳолда ўқув фанларининг таркиби, мазмуни, узвийлиги ва узлуксизлиги эътиборга олинади. Уларнинг умумий рўйхати Вазирлар Маҳамаси томонидан тегишли вазирлик ва бошқарув органларининг тавсиясига кўра тасдиқланади.

Ўқув режасининг тузилиши қуйидагича бўлади.

Биз уни магистратура босқичининг 5А 141121–Ўзбек адабиёти мутахассислиги ишчи ўқув режаси мисолида кўриб чиқамиз

Унда дастлаб ўқув даврининг тавсифи – тақсимооти берилади. У қуйидагича акс эттирилади. Дастлаб семестрлар миқдори кўрсатилган. Улар – тўртта. Демак, бу босқичдаги ўқиш даври 2 йил бўлади. Биринчи босқичда икки семестр, иккинчи босқичда икки семестр ўқилади. Ўқишнинг ҳафталар бўйича тақсимооти кейинги бандда кўрсатилган. Дастлаб уларда бевосита ўқиш билан боғлиқ бўлган иш ҳажми кўрсатилади. Демак, биринчи, иккинчи ва учинчи семестрларда 20 ҳафтадан, охириги семестрда 18 ҳафта ўқилиши белгиланган. Шундан кейин назарий таълим ва илмий фаолиятнинг ҳажми кўрсатилади. Агар биринчи семестрда жами 20 ҳафта ўқиладиган бўлса, шундан 16 ҳафтаси назарий таълимга,

4 ҳафтаси эса илмий фаолиятга ажратилади. Ёки иккинчи семестрда жами 20 ҳафта ўқиладиган бўлса, шундан 7 ҳафтаси назарий таълимга, 13 ҳафтаси эса илмий фаолиятга ажратилади. Ўқув даври тақсимотида аттестация ва давлат аттестацияси, шунингдек, таътиллار миқдори ҳам ҳафталар ҳажмида кўрсатиб ўтилади. Уларнинг қўшилишидан бир семестрдаги вақт ҳажми юзага келади. Масалан, биринчи семестрдаги барча ҳафталарни ўзаро қўшсак (16+4+1+2) шу семестр учун ажратилган умумий вақт ҳажми (23 ҳафта) юзага келади.

II қисм ўқув жараёни режасига бағишланган.

Бу ерда ўқув фанлари ва илмий фаолият турлари номи, уларнинг ўрганилиш тартиби ва ҳажми, ўқув юкласи (соат ва фоизларда), талабанинг ўқув юкласи, соатларнинг семестр ва ҳафталар бўйича тақсимоти берилади. Аудиториядаги ўқув соатларининг тақсимоти ҳам шу қисмда акс этган. Жумладан, ҳар бир фан бўйича белгиланган маъруза, амалий машғулотлар, лаборатория машғулотлари, семинарлар, курс иши, мустақил таълимнинг ҳажми ва муддатлари мавжуд. Ўқув режасида фанлар муайян туркумларга ажратиб берилади. Уларни блоклар деган умумий ном бирлаштириб туради. Ўқув режаларида асосан, қуйидаги блоклар мавжуд бўлади:

(кейинги саҳифага қаранг)

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ОЛИЙ ВА ЎРТА МАХСУС ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ

ТАСДИҚЛАЙМАН

Ўзбекистон Республикаси Олий ва ўрта махсус таълим вазирлиги

ИШЧИ ЎҚУВ РЕЖАСИ

Мутахассислик: 5A141121-Ўзбек адабиёти

Академик даража-
МАГИСТР

Ўқиб мулдати – 2 йил
Таълим шакли -
қундузги

« » 200 йил.

М.Ў

1. Ўқув даврининг тақсимоти

Семестр	Ўқув юкласининг ҳафталар бўйича тақсимоти			Аттестация ва давлат аттестацияси (ҳафталар)	Таътиллار (ҳафталарда)	Ҳаммаси (ҳафталар)
	Ҳаммаси	Назарий таълим	Илмий фаолият			
1	20	16	4	1	2	23
2	20	7	13	1	8	29
3	20	7	13	1	2	23
4	18	6	12	3(Д)	4	25
Жами	78	36	42	6	16	100

Д – давлат аттестацияси

II. Ўқув жараёнининг режаси

№	Ўқув фанлари ва илмий фаолият турлари номи	Ўқув юкласи соат ва фоизларда	Талабанинг ўқув юкласи, соатларда							Соатларнинг семестр ва ҳафталар бўйича тақсимоти			
			Аудиториядаги ўқув соатлари						Мустақил таълим	1	2	3	4
			Жами	Маъруза	Амалий машғулотлар	Лаборатория ишлари	Семинарлар	Курс иши					
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14
1.00	Умумий методология фанлари	723	17	478	214	112	26	126	245	8	10	5	1
1.01	Филармония фалсафий масалалари	90		60	30			30	30				
1.02	Илмий методология методологияси	90		60	26	12		22	30	3			
1.03	Чет тили	120		80	20	60			40	2	2		
1.04	Махсус фанларни ўқитиш методикаси	60		40	14	10		16	20		2		
1.05	Ахборот технологиялари	120		80	44	10	26		40		4		
1.06	Олий таълим менежменти ва интисодиёти	60		40	20	10		10	20		2		
1.07	Миллий истислол ҳаёти: асосий тушунича ва тамойиллар	96		60	30		30		36			3	
1.08	Педагогик технологиялар ва педагогик маҳорат	60		40	20	10		10	20			2	
1.09	Ўзбекистон Республикаси Конституцияси	27		18	10		8		9				1
II	Мутахассислик фанлари	1221	29	818					403	22	2	7	11
2.01	Адабиёт назариясининг илмий-асослари	120		80	40		40		40				4
2.02	Тасаввиф ва тасаввуф адабиёти	90		60	30	30			30	3			
2.03	Адабий тур ва жанрлар эстетикаси	120		80	40	40			4	4			
2.04	Адабиёт фанларининг ўқитиш методологияси	150		100	50	50			50	5			
2.05	Миллий истислол даври адабиёти	90		60	30	30			30			3	
2.06	Адабиёт ва фольклор	90		60	30	30			30			3	
2.07	Ўзбек адабиётшунослик тарихи	90		60	30	30			30	3			
2.08	Таълим фанлари	471		318					153	7	2	1	7
III	Ўзбек романичилигининг тараққиёт тенденциялари	62		40	20	20			20	2			
	Бадий тақдир тамойиллари	62		40	20	20			20	2			
	Ижод психологияси	62		40	20	20			20			2	
	Драма назарияси	62		40	20	20			20			2	
	Болалар адабиётининг ижодий-устулубий хусусиятлари	62		40	20	20			20	2			
	Адабиётнинг ҳозирги долзарб	63		42	22	20			20		2		

лик, магистрлик диссертациясига раҳбарлик, магистрлик диссертациясига оппонентлик (тақризлаш), битирув ишлари (БИ) ёки магистрлик диссертацияси (МД) ҳимояси бўйича ДАК ишида қатнашиш, магистратура ёки аспирантурага номзодлик минимумини қабул қилиш бўйича ДАК ишида қатнашиш, аспирант ва тадқиқотчиларга раҳбарлик, докторантга илмий маслаҳатчилик, кафедрада педагоглар малакасини оширишга раҳбарлик, сиртки бўлим талабаларининг якка тартибда консультация ва ёзма ишларини тақризлаш, малака ошириш институти (факультет) да ўқув машғулотлари ўтказиш ўқув-услугий ишлар мазмунини ташкил этади.

Илмий-тадқиқот ишларига раҳбарлик, бевосита илмий-тадқиқот ишлари билан шуғулланиш, ҳисоботлар тузиш, дарслик, қўлланма, монография ва мақолалар ёзиш; уларга тақризлар ёзиш ёки уларни таҳрир қилиш, номзодлик ва докторлик диссертацияларини ҳимояга тайёрлаш, турли нашрларнинг таҳрир ҳайъатида иштирок этиш, олий ўқув юрти, вазирлик ва идоралар бошқарув органлари қошидаги комиссиялар ишида; ихтисослашган кенгашлар, илмий-услугий кенгашлар ишларида қатнашиш, шунингдек, талабалар илмий ишларига раҳбарлик қилиш киради.

Илмий-методик ишлар мундарижасига маъруза, амалий, семинар, лаборатория машғулотларига тайёргарлик; янги маъруза матнлари, машқлар ва масалалар тўпламлари, лаборатория практикумларини ёзиш, ишлаб чиқиш, нашрга тайёрлаш; дарслик ва ўқув қўлланмаларни ёзиш, нашрга тайёрлаш; янги методик кўрсатмаларни ишлаб чиқиш ва нашрга тайёрлаш; янги лаборатория ишларини қўйиш ва амалдагиларини янгилаш; талабалар би-лимини баҳолашнинг рейтинг-назорати учун янги вариантлар иш-лаб чиқиш; интерфаол ўқув машғулотлари учун ўқув-методик қўл-ланмаларни ишлаш ва жорий қилиш; фанлар намунавий ўқув дастурини ишлаб чиқиш; ишчи ўқув дастурларини ишлаб чиқиш; электрон ўқув дарсликлар ва мультимедиа таълим воситаларини ишлаб чиқишда қатнашиш; таълим жараёнига АКТ жорий этиш бўйича компьютер дастурларини тузиш; ўқув фани бўйича янги адабиётлар обзорини тузиш; талабаларни олимпиада ва илмий конференцияга тайёрлаш; олий таълимга ўқув материаллари тайёрлаш (компьютер ва телевизион дастурлар); иқтидорли талабалар учун топшириқлар тузиш ва назорат иши, уй вазифалари, якка тартибдаги лаборатория ишлари бўйича материаллар тўплаш, очиқ ўқув машғулотлари (маърузалар) ўтказиш каби иш турлари мансубдир.

Ташкилий-услугий ишлар қуйидагилардан иборат: ОЎЮга киришда ёшлар билан касбга йўналтириш ишларини олиб бориш (ҳисобот тақдим этиш билан); қабул ҳайъатида ишлаш; кафедра, ОЎЮ, факультет Кенгашларида, илмий-методик кенгаш (ўқув-методик кенгаши) лар ишида иштирок этиш ва материаллар тайёрлаш.

Маънавий-ахлоқий ва тарбиявий ишлар эса қуйидаги иш турларини қамрайди: Академ гуруҳларда маънавий-ахлоқий ва тарбиявий ишларни якка ва умумий тартибда олиб бориш, гуруҳ раҳбарлиги, конференцияларни тайёрлаш ва ўтказиш ишлари, талабалар уйларида кечки вақт ва дам олиш кунлари тарбиявий ишлар ўтказиш, турли маъруза ва суҳбатлар уюштириш, клублар, ижодий тўғараклар, спорт секциялари ва тўғарак ишларини ташкил этиш, олиб бориш ва бошқалар.

Ҳар бир профессор-ўқитувчининг иш режаси конкрет иш ша-роитидан келиб чиққан ҳолда индивидуал тарзда тузилади. Шунинг учун ҳам улардаги иш турлари орасидаги ҳажм ва шакллар бир-бирлариникидан фарқли бўлиши мумкин. «2007-2008 ўқув йили учун таълим йўналишлари ва мутахассисликлар бўйича ўқув юкла-маларини тузиш ва ўқув жараёнини ташкил қилишга оид услубий қўлланма» да: «Ўзбекистон Республикаси «Кадрлар тайёрлаш мил-лий дастури»нинг учинчи босқичига ўтилди. Бунда узлуксиз таъ-лим тизимининг барча турларида жорий этилган меъёрий ҳужжат-лар асосида таълим жараёнини ташкил қилиш, самарадорлигини ошириш ҳар бир таълим муассасасининг асосий вазифаларидан бири бўлмоғи лозим. Олий ўқув юртларида таълим жараёнини ташкил қилиш, сифатли бўлишини таъминлаш кўп жиҳатдан давлат таълим стандартлари ва намунавий ўқув режалар асосида ўқув йи-лининг бошланишидан аввал ўқув машғулотларини тўғри ташкил қилиш, режалаштириш, кафедралар ўқув юкламаларини тўғри тақ-симлашга боғлиқ. Бу борада Ўзбекистон Республикаси Олий ва ўр-та махсус таълим вазирлигининг буйруғи билан тасдиқланган вақт меъёрлари, Олий таълим меъёрий ҳужжатлари (Тошкент 2004 йил) асос бўлади. Лекин шу билан бир қаторда Олий ва ўрта махсус таъ-лим вазирлиги томонидан жорий этилган меъёрий ҳужжатлар ҳар бир Олий ўқув юртига ўзининг хусусиятидан келиб чиққан ҳолда, маълум бир ўзгартиришлар киритиш ваколатлари ҳам берилган»¹,

¹ Тузувчилар: С.С. Файзуллоев, Д.Эргашев, А.Қурбонов, - Тошкент, ЁДПУ, 2007,

дейилади. Шу ҳужжатда профессор ўқитувчиларнинг ўқув юкламаларига оид тахминий жадвал ҳам берилган. Унга кўра:

Мутахассислик фанлари бўйича умумий ўрта таълим, лицей ва касб-хунар коллежларининг ўқув режалари билан мукамал танишиш, ўқув методик, илмий-тарбиявий ишларни замонавий талаб нуктаи назаридан режалаштириш ўзига хос хусусиятларга эга.

Ўқув режаларида ҳар бир фан учун ажратилган соатларнинг ҳажми ҳам, уларнинг қандай тақсимланиши ҳам кўрсатиб берилган. Биз бу ерда мисол сифатида магистратура босқичидаги ўқув режаси билан танишиб чиқамиз. У ерда касбий-таълим дастурининг иш сифими 4536 соат қилиб белгиланган. Улар 6 блокка ажратилган. Биринчи блокка Гуманитар ва ижтимоий-иқтисодий фанлар киритилган (162 соат). Улар икки қисмдан иборат бўлиб, табиий, гуманитар ва техник фанларнинг фалсафий масалалари ҳамда илмий ижод услубиятини қамраб олади. Иккинчи блок математик ва табиий фанлардан иборат. У ўз ичига фан, техника ва таълимдаги ахборот технологияларини қамрайди (135 соат).

Учинчи блок йўналиш фанлари (243 соат) ҳамда тўртинчи блок Ихтисослик фанларидан (1728) иборат.

Машғулот режаси ва маъруза матнини тузиш, уларга қўйиладиган илмий-методик талаблар

Дарсга тайёрланиш жараёнида албатта, машғулот режаси тузиш, режа асосида маъруза матни тайёрлаш, матнга қўйиладиган илмий-методик талаб акс эттирилиши лозим.

Маъруза матнида замонавий ахборот ва педагогик технологиялардан йирик методист олимлар, педогогларнинг иш тажрибаларидан кўргазмали воситалардан фойдаланиш кўзда тутилади.

Буларнинг барчаси бевосита ўқитувчининг шахсига боғлиқдир. Модомики, гап ўқув жараёнини ташкил этиш устида борар экан, энг аввало, ундаги иштирокчиларни кўз олдимизга келтирайлик: булар ўқитувчи ва ўқувчи (талаба) дан иборат. Ўқитувчи ўқувчининг дарсга келиш иштиёқини пайдо қилиши, унинг шу дарсга бўлган қизиқишларини шакллантириши, охир-оқибатда унинг илмий-педагогик маҳоратини орттириши керак. «Қизиқиш интеллектуал-маърифий мотив орқали пайдо бўлади. Бундай мотивни қўллаб-қувватлаш эса ўқитувчининг касбий бурчидир»¹.

Ҳар бир ўқувчи (талаба)нинг тайёргарлик даражаси, ўқув материални қабул қилишлари бир хил бўлмайди. Айрим мутахассислар уларни тўрт туркумга ажратишади. Булар:

- 1) дарс мавзуси ҳақида ғира-шира маълумотга эга бўлганлар;
- 2) дарс мавзуси билан таниш бўлганлар;
- 3) дарс мавзуси ҳақида шахсий нуктаи назарга эга бўлганлар;
- 4) мавзу ҳақида танқидий нуктаи назарда турадиганлар².

Ўқувчиларнинг бундай туркумланишини яхши билган ўқитувчи, уларга тегишли муносабат кўрсатишни ҳам билади. Демак, иш жараёнида у ўқувчиларидаги шу рухий ҳолат ва имкониятлардан самарали фойдаланади.

Бевосита ўқитувчининг нуткига келганда шуни айтиш лозимки, «Нутқнинг маданийлигини таъмин этадиган тўғрилиқ, аниқлик, мантикийлик, ифодалилиқ, бойлик, софлик, жўялилиқ каби бир қатор коммуникатив сифатлар мавжуд»³.

¹ Аульбекова Г. Риторические приёмы в работе учителя-предметника. Алматы, Таймас, 2006, с.7.

² Ўша китоб, 7-8-бетлар.

³ Махмудов Н. Ўқитувчи нутқи маданияти. Тошкент, А.Навоий номидаги Ўзбекистон Миллий кутубхонаси нашриёти. 2007, 47 б.

Бунда ўқитувчининг ўзидаги шахсий фазилатлар ҳам алоҳида роль ўйнайди. Булар қаторида биз қуйидагиларни энг муҳим фазилатлар сифатида санашимиз мумкин:

1. Мавзуни илмий асосда тасаввур қилиш ва ўқувчи (талаба)ларга илмий асосларда тушунтиришни билиш.

Гап қайси мавзу устида бормасин, у ўқитувчининг ўзи томонидан тўла илмий мантиқ асосида баён қилиниши, унинг илмий-назарий асослари реал тарзда тасаввур этилиши керак. Шундан кейингина ўқувчига мавзуни илмий асосларда тушунтириш ҳақида гап бориши мумкин. Ўқитувчининг ўзи билмаган мавзусини бошқаларга илмий асосда етказиб бериши мумкин бўлмаган ҳолдир.

Адабиётга оид машғулотларда уларнинг қайси фан бўлишидан қатъий назар таҳлилга тортилаётган манбаларнинг асл нусхалари, ишончли вариантлари асосида ҳукм юритиш керак. Гап адабий асарнинг бадиий хусусиятларини таҳлил этиш устида борар экан, албатта, мисолларнинг илмий ҳақиқатлар талабига тўла жавоб беришига қаттиқ амал қилиш шарт бўлади. Бунинг учун эса бир қатор шартларга риоя этиш талаб қилинади:

- 1) матннинг асл манбалардан олинган бўлиши;
- 2) унинг манбалари аниқ кўрсатилиши;
- 3) матнда имловий, пунктуацион, услубий, фактик хатоларнинг мавжуд эмаслиги;
- 4) уларда мантикий зиддиятларнинг бўлмаслиги;
- 5) агар мисолларни бир неча манбалардан олиш имконияти бўлса, улар орасида энг мукамалларига таянишга интилиш.

Шу ўринда умумий ўрта таълим мактабларида, академик лицейлар ва касб-ҳунар коллежларидаги бир тажриба хусусида тўхтаб ўтиш ўринли кўринади. Таълимнинг мазкур босқичларида матнлардан фойдаланишда бир неча усуллар кўзга ташланади. Асл матннинг ўзини бериш энг устувор усул сифатида ажратилиши мумкин. Бу тўғри йўл. Шунга қарамай, айрим ҳолларда, жумладан, ўқувчиларнинг ёш хусусиятларини назарга олганда, баъзан, бу усул ўзини окламаслиги мумкин. Шунда мазкур матннинг адаптация қилинган шакли ишга тушади. Унда мазкур матн ё қисман соддалаштирилади, ёки у тўлиғича табдил қилиниши ҳам мумкин.

Методика фанимиз тарихида асл матнларга устуворлик берилишини ифтихор билан эслаш мумкин. Фақат мумтоз адабиётимизнинг нисбатан кейинги даврларида яшаб ижод этган адиб-

ларимизгина эмас, қадимги туркий адабиёт намояндalarининг асарлари, Рабғузий, Хоразмий, Атоий, Саккокий, Лутфий, Алишер Навоий, Бобур, Хожа, Мунис, Огаҳий, Увайсий, Нодира, Завқий, Муқимий, Фуркат, Аваз Ўтар, Дилшод, Анбар Отин сингари кўплаб мумтоз ижодкорларимизнинг асарларидан намуналар ҳам асл ҳолида ўқувчиларга етказилиши яхши анъаналар қаторига кирган. Аммо бу ҳолат матнларнинг адабтация қилинишини инкор этмайди. Қадимги тош битиклар, Навоийнинг «Хамса» достонининг насрий баёни, айрим мумтоз жанрлар намуналарининг табдил ҳолатида берилиши фикримизнинг далили бўла олади.

Мазкур матнларнинг тегishли изох ва тушунтиришлар билан бирга берилиши ҳам яхши тажрибалар қаторида саналиши мумкин. Буларнинг барчаси асар мазмунини ўқувчилар томонидан осон ўзлаштирилишини кўзлаб қилинадиган методик тадбирлардир. Барибир, уларнинг орасида энг маъқули ва мақсадга мувофиқ, ўқувчиларни асл бадиият гўзалликларига кўпроқ олиб кирадигани матннинг муаллиф вариантыни тавсия этишдир.

2. Машғулот жараёнида нутқнинг адабий тилга мувофиқ ва мантикли бўлишига эришиш.

Ўқитувчи ўқувчи (талаба) учун ҳар доим намуна ва ўрганиш манбаидир. Ўқитувчининг адабий тилда соф, тиниқ ва бекаму кўст тарзда сўзлай олиши биринчидан, мавзунинг осон ва тез ўзлаштирилишига замин яратса, иккинчидан, ўқувчи (талаба) ларнинг кўнглида ўқитувчига нисбатан катта завқ ва ҳавасни уйғотади. Бу биринчисидан ҳам кўра муҳимроқдир.

3. Нутқнинг ранг-баранг ва бой бўлишини назорат қилиб бориш.

Маъруза жараёнида бир хилликдан, ортиқча ва ўринсиз такрорлардан қочиш керак. Бунинг учун мавзуни тавсифлаб беришга имкон берадиган, унинг асосий моҳиятини кўрсатишга хизмат қиладиган фактлар, мисоллар, сўз, ибора ва гаплардан, методик усуллардан, мувофиқ технологиялардан фойдаланиш мақсадга мувофиқ бўлади.

Методист олимларнинг кузатишларига қараганда 2 ёшли болада 30-100, 4 ёшда 1000-4000, 6-7 ёшда 3000-7000, 10-11 ёшида 6000-12000, 16-17 ёшида 15000-25000 сўздан фойдаланиш имконияти бўлади. Демак, академик лицей ва касб-ҳунар коллежларининг кейинги босқичларида биз бу рақамларнинг кўпайишини тасаввур қилишимиз мумкин. Ўқитувчи бундай имкониятни

кенгайтириш йўлини излашда фақат дарслиқ материаллари, машғулотларда жалб этилган бадиий асарлардангина эмас, балки ўзининг нуткидан ҳам имконият сифатида фойдаланиши мумкин бўлади. Агар ўқувчининг ўз ўқитувчисига «биринчи таклид объекти» сифатида қарашини назарда тутадиган бўлсак, бу омилнинг нечоғли кучли самара беришини тасаввур этиш қийин кечмайди.

Биз баъзан ўқувчиларнинг нуткида бир хилда такрорланадиган қолипларни илғаб қоламиз. Бу ҳам аслида ўқувчининг хатосигина эмас, балки ўқитувчининг ўзи шакллантирган, ўзи тайёрлаган натижалардан биридир. Оддийгина иншонинг муқаддима (кириш) қисмини олиб кўрайлик. Ўқувчилар кўпинча мана шу қисмда қийналишади. Уларда материалга ёндашишдаги хилма-хиллик, ранг-баранглик, ижодийлик етишмайди. Бунинг асосий сабабларидан бири ўқитувчининг ўқувчилар билан муайян адибнинг ҳаёти ва ижоди, ўрганилаётган давр ва адабий асар ҳақидаги кириш машғулотларининг имкониятларидан, асар таҳлили ва матн устидаги ишлардан унумли фойдалана олмаганида бўлиши мумкин. Ваҳоланки, дастлаб, асар ҳақидаги фикрларни умумлаштиришда тегишли режа тузилса, режанинг ҳар бир банди ҳақида пухта мулоҳазалар юритилса, нима учун айти шу банднинг зарурлиги ҳақидаги хулосалар асосланса, бундай камчиликларнинг олди олинган бўлар эди. Тузилган режаларда хилма-хилликлар бўлиши мумкин. Бу зарарли эмас, ҳатто фойдали ҳамдир. Фақат мана шу хилма-хилликнинг сабаблари ойдинлаштириб кетилса, юқорида айтилган бир хилликка барҳам берилган, сўзга камбағалликнинг олди олинган бўлар эди.

Иншонинг кириш қисмида ёзувчининг ҳаёти ва ижодига боғлиқ бўлган ҳодисалар, асарнинг яратилиш тарихи, асар ва у яратилган давр ҳодисалари орасидаги боғланишлар, асарда тилга олинган мавзу ва ғояларинг замонавийлиги ҳамда долзарблиги, санъатнинг бошқа турларида мазкур мавзунинг ёритилиши ва бошқалар акс этиши мумкин. Мавзуга оид эпиграфларни танлаш ҳам ўқувчиларни фикрлашга, мустақил мушоҳадага ундайдиган омиллар қаторида туради. Эпиграф сифатида асарнинг ўзидан олинган цитата, бошқа адиблар ёки йирик арбобларнинг асар ёки адибнинг ўзи ҳақидаги фикрлари, халқ ҳикматлари ва мақоллардан фойдаланиш мумкин.

4. Ҳар бир мавзунинг қисқа, аммо аниқ ва тушунарли тарзда ёритилишини таъминлаш.

Ўқитувчининг диққат марказида ҳар доим ўқувчи шахси туриши керак. Шундагина у мавзунинг унга етиб бориши ҳақида кўпроқ қайғура бошлайди. Тўғри фикрнинг биринчи белгиси унинг ишончлилигидир. Бунинг устига у қисқа ва тушунарли бўлса нур устига нур бўлади. Узун нутқ ва тушунтиришларнинг самарасиз кетишини эсдан чиқармаслик керак. Арабларда жуда яхши бир мақол мавжуд. Унда айтилишича, «Айтдинг – ишондим, такрорладинг – шубҳаландим, қасам ичдинг – ёлғонлигини билдим». Бунга йўл қўймаслик учун ўқувчининг ҳам оғзаки, ҳам ёзма нутки доимо диққат марказида туриши керак. Биргина мисол келтирайлик. Ўқувчи иншосидаги «адибнинг ижодида ғазал ва мураббалардан ташқари чистон ва луғзлар ҳам етакчи ўрин тутди» деган гапнинг Муқимий ижодига тегишли эканлиги назарда тутилса, унинг мантиқан, факт сифатида тўғри эмаслигини кўрсатиш керак бўлади. Зеро, Муқимий ижодида «чистон ва луғзлар ҳам етакчи ўрин» тутган эмас. Ёки «Фарҳод бутун бошли бир армияга қарши мардонаворлик билан курашди», «Бобур кўплаб асарларини ўзи нашр қилдирди» сингари ҳолатларда айрим тушунча ва атамаларнинг ўзи тегишли бўлмаган даврларга алоқалантирилиши ҳам шундай мантикий бузилишлар сирасига киради. Бундай мисолларни кўплаб келтириш мумкин. Демак, ўқувчилар билан ишлаш жараёнида уларнинг тегишли факт ва материалларга онгли тарзда, ўйлаб туриб мурожаат этишларини одат тусига киритиш, яъни уларда шу соҳага оид кўникма ва малакаларни тўғри шакллантириш талаб этилади. Мантикий хатоликлар фақат фактларни бузиб қўллашда эмас, балки матндаги мантикий алоқадорликни бузишда, асоссиз хулосалар чиқаришда, нутқнинг бош, ўрта ва якуний қисмлари орасидаги боғланишларнинг узилиб қолишида ҳам намоён бўлиши мумкин.

Нутқни эшитиб туриб ҳис этишда мураккабликлар анчагина кўп бўлади. Тажрибали ўқитувчилар бундай мураккабликларни ҳамда улар келтириб чиқариши мумкин бўлган қийинчиликларни ёрқин тасаввур этганлари учун амалиётда содда ва тушунарли сўзларни қўллаш пайида бўлишади. Бунда ўқувчиларнинг ёш хусусиятлари ҳам, уларнинг адабий тайёргарлиги ҳам назарга олинади. Борди-ю, тушунарсиз сўзлар қўлланадиган бўлса, дарс самарадорлигига салбий таъсир юзага келади. Ўқувчиларнинг мавзунини тушуниш даражалари пасаяди, энг ёмони, уларнинг бадиий асар моҳиятини англаш ва ҳис қилиш имконлари ўқитувчи томонидан чегаралаб қўйилади. Бунинг асосий сабабларидан бири

Ўқувчилар эътиборини тўлиқ тортолмаслик, адабий материалга нисбатан ўқувчилар кизиқишини ҳосил қила билмаслик, синфдаги ўқувчилар сонининг кўплиги, улар орасида шовқин-суроннинг бўлиши ёки ўқитувчи нутқидаги айрим камчиликларга кўра унинг ўқувчиларга тўла етиб бормаслиги бўлиши мумкин.

Адабиёт дарсларининг тегишли тарзда эмоционал бўлишига эътибор бериш.

Адабиёт дарслари шу фаннинг талабига кўра ҳам эмоционал бўлмоғи керак. Муайян адабий матнни ўқишдан бошлаб, унга муносабат билдиришда ҳам шу хусусиятнинг очик кўриниб туриши дарс самарадорлигига ижобий таъсир кўрсатадиган омиллардан биридир. Аммо бунда ҳам меъёр тушунчасига тўла амал қилиш керак бўлади. Масалан, ёзувчининг таржимаи ҳолини ўтишда, айниқса, унинг ўз қўли билан ёзилган маълумотларда эмоционалликнинг чегаралангани маъқул бўлса, бевосита асарлар таҳлилида унга кучлироқ зарурат сезилади.

Қуйида олий таълимнинг бакалавриат босқичи учун мўлжалланган айрим маъруза матнларидан намуналарни ҳавола қиламиз:

Таълим босқичларида Ойбек ҳаёти ва ижодини ўрганиш

1.1. Ойбек ҳаёти ва ижодини ўрганишнинг дастурларда акс этиши.

Ойбек ҳаёти ва ижоди умумий ўрта таълим мактабларида, академик лицей ва касб-хунар коллежларида анча изчил ва батафсил ўрганилади. Жумладан, умумий ўрта таълим мактабларининг 5-синфида Ойбекнинг «Гулнор опа» ҳамда «Фонарчи ота» ҳикояларини ўрганиш кўзда тутилган. Айни пайтда дастурда ёзувчи ҳақида маълумот бериш ҳам кўзда тутилган. Буларнинг барчаси учун 4 соат вақт ажратилган. Шунингдек, 8- ва 9-синфларда ҳам Ойбекнинг ҳаёти ва ижодини ўрганиш кўзда тутилган. Буларни қуйидаги жадвалда кўрсатиш қулайроқ кўринади.

Синфлар Дастур мазмун	5-синф	8-синф	9-синф	изоҳ
Ажратилган соатлар	4	3	5	Жами 12соат
Таржимаи ҳол	Ёзувчи ҳақида маълумот	Адиб ҳақида маълумот	Ойбек ҳаёти ва ижоди ҳақида маълумот	
Ўрганиладиган асар номи	«Гулнор опа», «Фонарчи ота»	«Навоий»	«Кутлуг қон» романи Шеърлар. «Чимён дафтари» шеърий туркуми.	

Асарни ўрганиш мазмуни	«Гулнор опа» ҳикоясида болалар оламининг маҳорат билан ифодаланиши. Гулнорнинг яшин туйғулари билан тасвири. Ҳикоя қаҳрамонининг Гулнор опага бўлган муносабатиди аjoyиб инсоний фазилатларнинг балкиб кўриниши. «Фонарчи ота» ҳикоясининг бадий ўзига хослиги. Фонарчи отанинг эзгу инсоний фазилатлари.	«Навоий» романининг ёзилиши ҳақида муаллифнинг эхтиросли хотиралари. Келтирилган парчаларда Навоий фаолияти уч қиррасининг ёритилиши. Шоирнинг ижод аҳли билан мулоқотлари, уларга ғамхўрлиги, бу ҳок асарларининг яратилиш жараёни; Навоийнинг мамлакатда тинчлик ва осойишталик, теурийзодалар ўртасидаги ихтилофларни бартараф қилиш учун олиб борган кураши; унинг давлат арбоби сифатидаги фаолияти тасвири. Романдаги тарихий ва тўқима қаҳрамонларнинг Навоий сиймосини ёритишдаги ўрни.	«Наъматак» «Кутлуг қон» романининг ижодий тарихи. Романда 1916 йил миллий-озодлик ҳаракати мавзунинг акс этиши. Кенг халқ оmmasининг жадидчилик ғояларини қабул қила олмаганликларига ижтимоий сабаблар. Ойбек шеърлигида инсон ва табиат тасвири. Лирик қаҳрамон руҳий оламининг табиат манзаралари орқали инкишоф этилиши. «Наъматак»-Ойбек лирикасининг тимсоли сифатида. Ойбек шеърлигида фикр ва туйғу бирлиги. Шоир лирикасининг бадий лағофати. Шоирнинг бадий тасвир воситаларидан маҳорат билан фойдаланиши.
Образлар тизими	Гулнор опа образи Фонарчи ота образи	Романда шоир образи талқини.	Романдаги образлар галереяси. Йўлчи ва Гулнор образларида севги ва вафо мавзуларининг бадий муҳассамланиши. Йўлчи ва Мирзакаримбой образлари. Мирзакаримбой тadbиркорлик, ҳушёр ақл тимсоли бўлиш билан бирга шафқатсизлик, бемехрлик рамзи сифатида. Мирзакаримбой образида инсонга хос салбий жиҳатларнинг акс этиши. Романда халқ образи. Йўлчи ва оддий халқ вакиллари. Йўлчи ва Абдушукур образлари.
Асар тили		Асар тилининг жозибadorлиги ва давр руҳини етказиб бера олиш қудрати.	Асар тилидаги бадий-услубий бўёқлар фаввораси.
Услуб	Ҳар иккала ҳикоядаги ёзувчи услубига хос		Асар тилидаги бадий-услубий бўёқлар фаввораси. «Чимён дафтари» XX аср ўзбек лирикасининг шох

	самимият		намуналаридан бири	
Аҳамияти	Ҳикоянинг тарбиявий аҳамияти		Романнинг бадиий қиммати. Қаҳрамонлар образини яратиш ва асар композициясини тузишда ёзувчи маҳорати. Ойбекнинг XX аср ўзбек насри ва шеърини таракқиётига қўшган ҳиссаси.	
Назарий маълумот		Тарихий роман	Роман ҳақида маълумот. Табиат лирикаси.	

Биз ушбу жадвалдаги маълумотларни ўрганиш асосида бир қатор хулосаларга кела оламиз. Бу хулосаларимиз асарлар мазмунига ҳам, адабнинг таржимаи ҳолига ҳам, асарнинг таркибий қисмларига ҳам, асар билан боғлиқ бўлган назарий маълумотларга ҳам тегишлидир. Улар орасидаги энг муҳим хулосалар сифатида эса қуйидагиларни ажратиш мумкин:

1. Дастурда Ойбек ҳақида, унинг ижоди ҳақида яхлит тасаввур бериш асосий мақсадлардан бири бўлган.
2. Бунда Ойбекнинг ҳаёти ва ижоди ҳақида узвийлик ва узлуксизлик тамойилларига риоя этишга жиддий ҳаракат очиқ сезилиб туради.
3. Дастурни тузишда, унга материаллар танлашда педагогика, хусусан, дидактикадаги асосий тамойилларга имкони борица таянишга ва уларни ҳисобга олишга ҳаракат қилинган.
4. Осондан қийинга, соддадан мураккабга томон бориш сингари асосий тамойиллар дастурни тузишга асос бўлиб хизмат қилган.

Шунга қарамай, дастур билан танишиш шуни кўрсатадики, унда бир қатор ноқислик ва етишмовчиликлар ҳам мавжуд. Уларнинг назаримизда бир мунча жиддийроқ бўлганларини эслатиб ўтмоқчимиз. Булар:

1. Адибнинг ҳаёти ва ижодини ўрганишда катъий мазмун чегаралари кўрсатилиши керак эди. Жумладан, адибнинг таржимаи ҳолини ўрганишда ўз ҳолига ташлаб қўйиш мавжуддек кўринади. Чунки дастурий талабларда таржимаи ҳолнинг қайси жиҳатларига урғу бериш кераклиги кўрсатилган эмас. Дарсликлардаги айрим фактик ва фикрий такрорларнинг дастурдаги мана шу мавҳумлик билан алоқадор ҳолда юзага келганлигини қайд этиш ўринли бўлади.

2. Болаларнинг ёш хусусиятлари айрим ҳолатларда инобатга олинмагандай туюлади. Буни айрим мисолларда кўрсатишга ва изоҳлашга ҳаракат қилайлик. 5-синфда Ойбек ижодидан танланган ҳикоялар, хусусан, уларнинг биринчиси, болаларнинг ёш хусусиятларига унчалик тўғри келмайди. Гарчи ҳикоянинг мазмуни ва мавзуси болалар учун мўлжалланган бўлса-да, ундаги воқеалар тизими 11-12 ёшли болаларнинг синфда муҳокама қилиши учун мақсадга мувофиқ кўринмайди.

2.1. 9-синфда ўрганилиши кўзда тутилган асарларнинг ҳажми ва кўлами ҳам болаларнинг ёш хусусиятларига мос эмас. У ерда кўзда тутилган асарлардан фақат биринчисигина кифоя қилар эди. Ойбек шеърини, айниқса, бутун бошли бир туркумни таҳлил қилиш учун ажратилган соатлар имкон бермайди.

2.2. Танланган материал билан ажратилган соатлар нисбати орасидаги зиддият. Ниҳоятда кенг маълумотлар беришни ҳамда катта ҳажмдаги материалларни ўрганишни кўзда тутиш албатта ният нуқтаи назаридан жуда яхши. Бироқ унинг амлиётдаги ижроси ўқитувчиларни бир озгина қийнаб қўйишини ҳам назардан қочирмаслик керак.

Буларнинг барчаси дастурларга ўқитувчиларимизнинг ижодий ёндошувлари зарурлигини кўрсатиб турибди. Демак, биз иш жараёнида, бевосита амалиётда ана шу нуқталарга жиддий эътибор беришимиз, ҳар бир синфнинг ўз анъаналари, адабий тайёргарликларидан келиб чиққан ҳолда иш тутишимиз керак бўлади.

1.2. Ойбек ҳаёти ва ижодини ўрганишнинг дарсликлардаги ифодаси.

Ойбек ҳаёти ва ижодининг дарсликларда акс этишини кузатиш ҳам муҳим масалалардан биридир. Чунки, дарслик асосан дастурлар асосида яратилади. Шундай экан, дастур талабалари дарсликларда қандай даражада акс этган?

Биз бу саволга Ойбек ҳаёти ва ижоди мисолида жавоб беришга уриниб кўрамиз.

Дастурлар таҳлилида кўриб ўтганимиздай, Ойбекнинг ҳаёти ва ижоди 5-, 8-, 9-, 11- синфларда ўрганилади. Биз фақат таржимаи ҳолнинг бу дарсликларда берилишини кузатишга ҳаракат қиламиз.

1. Дастлаб эътиборни тортадиган нарс адибнинг расмидир. Нима учундир дарсликларимизда адибнинг бир хилдаги расмлари берилади. Бунинг ўрнига адибнинг ижодий иш билан машғул бўлиб турган бирор ҳолати, ёки унинг бошқа адиблар билан бирга тушган расмларини бериш мақсадга мувофиқ бўлмасмикан?

2. Агар 5-синф дарслигида «У 1905 йилнинг 10 январида Тошкентда туғилган» дейилган бўлса, 8-синф дарслигида «Мусо Тошмуҳаммад ўғли Ойбек 1905 йилнинг 10-январида Тошкент шаҳрининг Говкуш маҳалласида, бўзчи оиласида туғилди» дейилади. Ушбу тавсифда туғилган жойнинг аниқлаштирилгани, унинг оилавий-ижтимоий келиб чиқишига ҳам эътибор берилгани кўриниб турибди.

3. Оилавий ҳаётда адабиётга бўлган алоҳида эътиборнинг мавжудлиги таъкиди ҳам 8-синф адабиёт дарслигининг афзал томонини кўрсатиб турибди.

4. Адибнинг ўқиш йилларини кўрсатувчи воқеа-ҳодисаларда эса такрорийлик асосий ўринни эгаллайди.

5. Ҳар икки таржимаи ҳолда ҳам шу синфларда ўрганилиши кўзда тутилган асарлар ҳақида ҳеч нарс а дейилмайди. Ваҳоланки, 8-синф дастурида асарнинг яратилиш тарихини эслатиб ўтиш асосий талаблардан бири сифатида ўқитиб ўтилган эди.

Булардан келиб чиқадиган хулосалар шундан иборатки, дарсликларда узвийлик ва узлуксизлик тамойилларига риоя этишга ҳаракат қилинган. Шунга қарамай бу тамойил тўлиғича амал қилади дейиш қийин. Уларда такрорийлик элементлари анча устувор. Дарсликларда материалларни беришдаги бир хиллик кўзга ташланади. Ваҳоланки, бунинг ўрнига уларни хилма-хил қилиш, шу орқали ўқувчиларнинг адиб ҳаёти ва ижодига, булар асосида эса умуман адабиётнинг ўзига ҳам қизиқишларини орттириш имконияти яратилган бўлур эди.

Аслида Ойбекнинг ҳаёти ва ижоди ўқувчиларимизнинг билимларини кенгайтиришда ҳам, уларнинг ахлоқий-маънавий фазилатларини шакллантириш ва такомиллаштиришда ҳам ниҳоятда кенг имкониятларга эга. Биргина Ватан ва ватанпарварлик мавзусини олайлик. Ойбекнинг бутун ижоди мана шу мавзунинг ёритишга, унинг турли қирраларини ўзига хос тарзда талқин қилишга қаратилган десак муболаға бўлмас. Бу гап Ойбекнинг эпик асарларига қанчалик тегишли бўлса, унинг лирикасига ҳам шу даражада тааллуқлидир. Биргина «Ўзбекистон» шеърини эслайлик. (Вакт имконияти бўлса шеър таҳлил қилинади)

Умуман, адабиётшуносларимиз, Ойбек таваллудининг 100 йиллиги муносабати билан жуда катта ишларни амалга оширишди. Бу масалада методист-олимларимиз таълим босқичларида дарс бераётган, тарбиявий ишлар билан шуғулланаётган касбдошлари олдида қарздор бўлиб турибди.

Тавсия этиладиган адабиётлар:

1. Абдурахмонов Ғ. Ойбек асарларининг тили ва услуби. — Ойбек ижодининг маънавий-маърифий аҳамияти. Илмий конференция маърузалари тезислари. Тошкент, 2005. 28-32-бетлар
2. Жўраев К. Мактабда Ойбекнинг ҳаёти ва ижодини ўрганиш. Ўқитувчилар учун методик қўлланма. Т.: Ўқитувчи, 1974.
3. Мирвалиев С. Ойбек-романнавис — Ойбек ижодининг маънавий-маърифий аҳамияти. Илмий конференция маърузалари тезислари. Тошкент, 2005. 10-13-бетлар
4. Мўминов Ғ. — Ойбек ва халқ оғзаки ижоди. — Ойбек ижодининг маънавий-маърифий аҳамияти. Илмий конференция маърузалари тезислари. Тошкент, 2005. 25-28-бетлар
5. Каримов Н., Мамажонов С., Назаров Б., Норматов У., Шарафидинов О. XX аср ўзбек адабиёти тарихи. — Т.: Ўқитувчи, 1999, 196-224-бетлар
6. Каримов Н. Ойбекнинг XX аср ўзбек адабиёти тараққиёти тарихидаги ўрни. — Ойбек ижодининг маънавий-маърифий аҳамияти. Илмий конференция маърузалари тезислари. Тошкент, 2005. 3-6-бетлар
7. Назаров Б. Ойбек ижодини ўрганиш муаммолари. — Ойбек ижодининг маънавий-маърифий аҳамияти. Илмий конференция маърузалари тезислари. Тошкент, 2005. 6-10-бетлар
8. Норматов У. Адибнинг университет даври ижодий тафаккуридаги эвристиклар. — Ойбек ижодининг маънавий-маърифий аҳамияти. Илмий конференция маърузалари тезислари. Тошкент, 2005. 13-17-бетлар
9. Расулов А. Биографик метод ва Ойбек ижодини ўрганиш масалалари. — Ойбек ижодининг маънавий-маърифий аҳамияти. Илмий конференция маърузалари тезислари. Тошкент, 2005. 32-36-бетлар

10. Раҳимжонов Н. Ойбек шеърларида гўзаллик концепцияси. — Ойбек ижодининг маънавий-маърифий аҳамияти. Илмий конференция маърузалари тезислари. Тошкент, 2005. 19-22-бетлар

11. Сабирдинов А. Ойбек дostonларининг бадиий-услубий хусусиятлари. Тошкент, Истиклол, 2003.

12. Тўйчиев У. Ойбекнинг шеър услуби — Ойбек ижодининг маънавий-маърифий аҳамияти. Илмий конференция маърузалари тезислари. Тошкент, 2005. 36-38-бетлар

13. Ҳаққул И. Ойбек — Навоийшунос. — Ойбек ижодининг маънавий-маърифий аҳамияти. Илмий конференция маърузалари тезислари. Тошкент, 2005. 17-19-бетлар

14. Умумий ғрта таълимнинг ДТС ва ғқув дастури. Таълим тараққиёти ахборотномаси. Тошкент, Шарқ, 1999, 1-махсус сон

15. Ҳусанбоева Қ. Ўқувчиларни мустақил фикрлашга ўргатиш. — Т.: 2004, 11-12-бетлар

16. Kattabekov A., Yo'ldoshev Q., Boltaboyev N. Adabiyot. 8-sinf uchun (darslik-majmua). — Т.: O'qituvchi, 2001. - 448 b.

17. Shojalilov A., Toshmatova G., Matjonov S., Sariyev Sh. O'qish kitobi, 4-sinf uchun darslik. — Т.: O'qituvchi, 2003. -336 b.

18. Umumiy o'rta ta'lim maktablarining 5-9-sinflari uchun Adabiyotdan o'quv dasturi. // Ma'rifat gazetasi, 2006- yil, 4-Oktabr.

19. Umumiy o'rta ta'lim maktablarining 5-9-sinflari uchun Adabiyotdan o'quv dasturi. // Ma'rifat gazetasi, 2006- yil, 7-Oktabr.

20. Umumiy o'rta ta'lim maktablarining 5-9-sinflari uchun Adabiyotdan o'quv dasturi. // Ma'rifat gazetasi, 2006- yil, 11-Oktabr.

21. Yo'ldoshev Q. «Adabiy saboqlar. 8». Umumta'lim maktablarining 8-sinf «Adabiyot» darsligi uchun metodik qo'llanma. — Т.: Sharq, 2004. — 160 b.

Олий таълимда машғулотларни ташкил этиш йўллари

Олий таълимда машғулотлар маъруза, амалий машғулот, семинар, мустақил иш бўлимларга бўлинади. Машғулотларнинг барча турлари ҳар бир бўлимга оид хусусиятларнинг ички ва ташқи омилларига боғлиқ ҳолда ташкил қилинади.

Олий таълимда маъруза машғулотлари айрича аҳамият касб этади. Маърузани режалаштираётганда биринчи навбатда унинг мазмунига аҳамият берилади. Ўқув дастурларида талабанинг ҳозиргача олган билимлари ва унинг бундан кейин эгаллаши лозим бўлган билим, кўникма ва малакларини назарга олган ҳолда тегишли кўрсатмалар берилади. Бу кўрсатмалар маърузанинг мазмунига ҳам, уни ташкил этиш методикасига ҳам алоқадор бўлиши мумкин.

Маърузани талабаларга етказишнинг методикаси иккинчи даражали масалалар қаторига крмайди. Аслида, олий таълимда тахсил олаётган талабанинг олам ҳодисаларига диалектик ёндашуви, уларга нисбатан танқидий нуқтаи назарнинг шаклланиши ва такомиллашуви кўп жиҳатдан лекция машғулотларининг ташкил этилишига ҳам боғлиқдир. Маърузаларда ҳодисаларнинг асл моҳияти қанчалик теран очиб берилса, уларга ёндашувларнинг хилма-хиллиги ҳамда бу хилма-хилликларнинг сабаблари қанчалик аниқ ва ишонарли ёритилса, талабанинг шу соҳага бўлган қизиқиши ҳам, унинг мазкур ҳодисаларга нисбатан шахсий нуқтаи назари ҳам шунчалик ортиб ва реаллашиб боради.

Таълимнинг қайси босқичида бўлмасин, маъруза ва суҳбатлар жараёнида ўқитувчи асар мазмунини айтиб беришдан тийилиши керак. Машҳур рус методисти А.Д.Алферов айтганидай: «Биз дарсликларда адабий асарларнинг мазмунини баён этишни нопедагогик иш деб ҳисоблаймиз; ... бундай баён ҳеч қачон ёзувчининг ўзи чеккан дардларни туйишга мажбур қила олмайди, бунинг устига у ўқувчидан асл манбага мурожаат қилиш эҳтиёжини тортиб олади (ахир у асар мазмунини билади-да!) Бундай баён ёшларни адабиётнинг руҳи бўлган жонли, ижодий таъсирни ўз танида ҳис этиш имконидан маҳрум қилади»¹. Бу фикрлар фақат дарслик ва қўлланмалар учун эмас, балки маъруза ва суҳбатлар

учун ҳам тўлалигича тааллуқдир. Маърузаларнинг янги, замонавий ахборот ва педагогик технологиялар асосида ташкил этилиши бугуннинг энг муҳим талабларидан биридир.

Маърузалар ўқув дастури асосида шаклланади. Уларнинг тартиби ва мазмуни давлат таълим стандарти, намунавий дастур ва ишчи ўқув дастурларида акс этади. Буни шундай ифодалаш мумкин:

Намуна сифатида биз битта мавзунинг матнини келтиришимиз мумкин:

Маъруза мавзуси: «Лирик асарларни ўрганиш» (2 соат)

Мақсад: талабаларга лирик асарларни ўрганишнинг ўзига хос хусусиятлари ҳақида маълумот бериш, уларда таълимнинг турли босқичларида лирик асарларни таҳлил қилишга оид кўникма ва малакаларни шакллантириш. Ушбу мақсадни амалга ошириш учун бир қатор вазифалар белгиланиши керак. Буни биз иш режаси сифатида тавсия этишимиз ҳам мумкин:

Режа:

1. Лирик асарларни жанр хусусиятларига кўра ўрганиш.
2. Лирик асарларни қабул қилишнинг ўзига хос хусусиятлари.
3. Поэтик матнни таҳлил қилиш йўллари.
4. Лирик асарларни ўрганишдаги педагогик техника.
5. Лирик асарларни мактабда ўрганишнинг ўзига хос хусусиятлари.
6. Лирик асарларни академик лицей ва касб ҳунар коллежларида ўрганишнинг ўзига хос хусусиятлари.
7. Лирик асарларни олий таълимда ўрганишнинг ўзига хос хусусиятлари.

Маъруза ўз олдига қўйган мақсад ва вазифалар муайян натижаларни ҳам кўзда тутати. Шунинг учун ҳам педагог бу натижаларни аниқ тасаввур этиши керак. Мазкур машғулот учун қуйидаги натижаларни режалаштириш мумкин:

Талаба қуйидагиларни билиши керак:

- лирик асарларнинг жанр хусусиятларини ҳамда бу хусусиятларни таълимнинг турли босқичларида эътиборга олишни;
- лирик асарларни қабул қилишда ҳар бир ўқувчининг индивидуал хусусиятларга эгаллиги ва бу хусусиятларни таълим жараёнида назарда тутишни;

- лирик асарларни таҳлил қилишнинг педагогик асосларини билишни;

Маъруза матнининг мазмуни:

Бизда шеърый жанрлар, лирик асарлар ҳақида ёзилган тадқиқотлар низоҳатда кўп. Бу бежиз эмас. Аслида бизнинг адабиётимиз тарихи том маънодаги лирик асарлар тарихи десак муболага бўлмайди. Классик адабиётимиздаги ғазал минг йиллар давомида адабиётимизнинг бутун куч ва

¹ Қаранг: Семёнов А.Н., Семёнова В.В. Вопросы и задания по методике преподавания литературы. – М.: ВЛАДОС-ПРЕСС, 2003, с. 22.

кудратини, тилимизнинг назокат ва тароватини кўрсатадиган бир белги, кўрсаткич бўлиб келганлиги бунинг ёрқин бир далилидир.

Лириканинг ўзига хос хусусиятлари нималардан иборат? Дастлаб шу саволга жавоб бериб кўрайлик. Бунинг учун назарий китобларни varaқлашга тўғри келади. Биз «Адабиётшунослик терминлари лугати, адабиётшуносликка кириш, адабиёт назариясига оид дарсликлардаги таърифлар билан кизикамиз. Мана улар:

Жамол Камолда:

«Қадим Юнонистонда лирика мусиқа ва ракс санъатлари билан узвий, чамбарчас ҳаёт кечирган экан, Шарқда ҳам шундай бир ҳолни кузатиш мумкин. Шарқда энг буюк мутасаввуф шоир Мавлоно Жалолиддин Румий ҳам ўзининг сўфийна ғазалларини рубоб жўрлигида, раксга тушиб айтган. Ўзбек халқининг сеvimли классик шоири Бобораҳим Машраб ўз шеърларини танбур оҳанглари билан орасталаб куйлаб юргани эл орасида маълум.

Лирика инсон ўз шахсини таниган, ўзини шахс сифатида англаган, ўзини олам ичра яна бир олам деб билган ва ташқи, объектив оламга янгича қараган шароитларда пайдо бўлади... Лирика парвозини ҳамиша жамият ҳаёти белгилайди».

Тўхта Бобоевда:

«Лирика (Юнон лирисжс – лира жўрлигида куйлаш) – бадий адабиётнинг асосий турларидан бири бўлиб, бирор ҳаётий воқеа-ҳодиса таъсирида инсон қалбида туғилган рухий кечинма, фикр ва туйғулар орқали воқеликни акс эттиради»².

Дилмурод Куроновда:

«Лирика (юн. чолгу асбоби) адабий тур сифатида қадимдан шаклланган бўлиб, ўзининг бир қатор хусусиятларига эгадир. Лириканинг белгиловчи хусусияти сифатида унинг туйғу кечинмаларни тасвирлаши олинади. Яъни эпос ва драмадан фарқли равишда лирика воқеликни тасвирламайди, унинг учун воқелик лирик қаҳрамон рухий кечинмаларининг асоси, уларга туртки берадиган омил сифатидагина аҳамиятлидир»³.

«Адабиётшуносликка кириш»да:

«Лирик турга кирувчи асарлар одатда кичик ҳажмли бўлишига қарамай, турмушни бадий, образли акс эттиришнинг барча хусусият ва белгиларига эга. Лирик турга кирувчи асарларда конкрет индивидуал кечинмалар орқали типик кечинмалар ифодаланади. Шу орқали лирик асарда бадий умумлаштириш вужудга келади»⁴.

Ёрқин Худойбердиевда:

«... лирик тур хусусиятлари асосан тўртта:

1. Лирика ва эпосда ҳам объектив ва субъектив дунё акс этади, лекин эпосда биринчиси, лирикада иккинчиси биринчи ўринга чиқади. Чунки лирика ўз-ўзини ифодалашдир, аммо дунё лирикага лирик қаҳрамоннинг онги орқали ўтади, «мен» тилидан аён бўлади»...

2. Лирика эмоционал-ҳиссий (медитатив) фикрлашдир, яъни у ички олам, қалб диалектикаси аксидир. Дунёдаги зиддиятлар дилга кўчади; лирика ички поэзиядир, рухий ҳолат ойнасидир.

3. Эмоционал – ҳиссий фикрлаш шахсий кечинма тусини олади, яъни лирика негизида кечинма туради, ҳаёт шеърда кечинма шаклида акс этади, кечинма лирик таъриф ва лирик образга айланади, шу сабабли, шахсий кечинма ўзига хос типик тарзга киради, одамлар бу кечинмада ўзини кўради, уни ўзиники қилиб олади. Баъзи шоирнинг кечинмалари ҳаётга нисбатан тор, баъзилариники кенг бўлиши мумкин. Кечинмалари бой, теран шоир лирикасининг халқчиллиги ва умуминсонийлиги ортади.

4. Эмоционал-ҳиссий фикрлаш ҳис ва фикр муносабати маҳсулидир. Ҳаёт доимо шоирда қувонч ё нафрат ҳиссини кўзгайди, ҳис эса аста-секин фикр ва ҳулосага айланади. Ҳис кўнгилдаги тўлқинланиш ҳосиласидир. Шеърдаги ҳис тингловчида ҳам худди шундай ҳис туғдиради. Бу эса шеърдаги бадий идрок ва эстетик таҳлил ҳам лирик умумлаштиришдан келиб чиқади. Булардан келиб чиқади хулосаларни қўйидагича умумлаштириш мумкин:

- лириканинг бошқа санъат намуналари билан алоқадорлиги очик сезилиб туради;

- лирика қанчалик индивидуал, хусусий ҳолатларни акс эттиришига қарамай, унда жамият ҳаётининг ифодаси акс этган бўлади;

- лирик асарлар инсон ҳис-туйғуларини жуда аниқ ва ёрқин тасвирлаши билан ажралиб туради;

- улардаги туйғу ва кечинмалар тасвири ҳаётий воқеалар тасвирини иккинчи даражага ўтказиб қўяди;

- уларда том маънодаги ривожланиб борадиган сюжет мавжуд бўлмайди;

- қисқача қилиб айтганда, уларда ўзига хос шеърый нутқ амал қилади.

Абу Наср Форобий шеърятнинг ўзига хослиги ҳақида мулоҳаза юритар экан, жумладан, шундай дейди:

«...исботда илм, тортишувда иккиланиш, риторикада ишонтириш қанчалик аҳамиятли бўлса, шеърятда ҳам ҳаёл ва тасаввур шунчалик зарур бўлади. Баъзида инсон феъли кўпроқ ҳаёл суришга боғлиқ бўлади. Бу шундайки, инсон бир нарсани бошқа бирор нарсада бор, деб тасаввур қилади. Бунинг натижасида у нарсаларнинг борлигини ҳис ва исбот тасдиқлагандагина унинг ўша нарсада борлигига ишониб, ўшандай қилиш мумкин. Ҳатто бу ишда унинг борлиги Ёлгон бўлиб, фақат ҳаёл қилинган тақдирда ҳам, бу ҳаракат – феълни амалга оширади»⁵.

¹ Жамол Камол. Лирика. - // Адабиёт назарияси. Иккинчи томлик, II том, Адабий-тарихий жараён, Тошкент, Фан, 1979, 237-238-бетлар.

² Т. Бобоев. Адабиётшунослик асослари. - Тошкент, Ўзбекистон, 2002, 477-бет.

³ Куронов Д. Адабиётшуносликка кириш. Тошкент, А.Қодирий номидаги халқ мероси нашриёти, 2004, 183-бет.

⁴ Шухуро в Н., Хотамов Н., Холматов Ш., Махмудов М. Адабиётшуносликка кириш. Тошкент, Ўқитувчи, 1979, 179-бет.

⁵ Абу Наср Форобий. Шеър санъати. Арабчадан таржима, изоҳ ва муқаддималар муаллифи А. Ирисов. Тошкент, Гафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1979, 18-бет.

Тадқиқотчи олим А.Шаропов ёзганидай: «лирик кечинма оқими поэтик тасвир орқали ўқувчида юзага келадиган рухий хаяжон тўлқинларида ўз ифодасини топади. Поэтик тасвирнинг ҳаққонийлиги, унинг характери, аниқлиги ёки ёрқинлиги, босиқлиги ёки кўтаринкилигига қараб, ўқувчида бир-бирига ўхшамайдиган, бир-бирини такрорламайдиган рухий кайфият ҳосил бўлади. Бу ранг-баранглик, биринчидан, шоирнинг борлиқ воқеа-ҳодисаларни ҳис қилишдаги ўзига хослиги, бетакрорлиги билан узвий боғлиқ бўлса, тўғрироғи, объектив ёки субъектив моментнинг белгиловчилиги билан изоҳланса, иккинчидан, давр талаби, ўқувчи рухий дунёсининг ранг-баранг катламлари, унинг бадиий диди савияси билан боғлиқдир»¹.

Шу ўринда яна бир тадқиқотчининг мулоҳазаларини кузатиш ўринли кўринади. Унинг ёзишча, «бадиий асарда объект ва субъект тили терминлари (бу ерда «тил» сўзи нутқ маъносиди) қўлланади. Адабий турлар – лирика, эпос ва драма тили ўртасидаги айирма ҳам айнан шу нуктадан – объект ва субъект нутқидан бирининг доминантлик (устунлик) қилишидан бошланади. Субъект – муаллиф, объект – қаҳрамонлар эканлигини назарда тутсак, лирикада субъект нутқи ҳукмронлик қилишини сезиш қийин эмас. Лирик асарларда бевосита реал-ҳаёт воқеа-ҳодисалар баёни эмас, балки ана шу воқеа-ҳодисалар натижасида муайян бир шахс қалбиди тўғилган ҳис-хаяжон, туйғу-кечинмалар тасвири берилади. Демак, муайян ҳис-туйғу айрим олинган бир кишиники – субъектни, шу ҳис-туйғуни ифодаловчи ҳам субъектнинг ўзи. Масалан, Абдулла Ориповнинг «Чорлаш» шеърини:

Дўсти ғариб, кел, қўлингни тут,

Юрагингда ёқай аланга,

Кел, бир зумга дунёни унут,

Кўтарайин сени баландга.

Кўриниб турибдики, нутқ муаллифи – лирик қаҳрамон. «Дўсти ғариб» га ҳамдардлик туйғуси ифода этилган бу ўн иккилик бошдан-охир шу лирик қаҳрамон монологидан иборат. Айрим ҳоллардаги лирик асарларда (воқеабанд шеър ёки ғазалда) қаҳрамон (объект) нутқи кўриниб қолди, аммо у барибир субъект нутқидан кейинги ўринда туриши билан характерланади. Шу маънода лирика тилини субъект тили дейиш мумкин»².

Лириканинг бу хусусиятлари таълим жараёнида эътиборга олиниши шарт. Психологларнинг таъкидлашича, IV-VI синф ўқувчилари VII-VIII синф ўқувчиларига қараганда лирик асарларни тушунишга ва ўқишга мойилроқ бўлади. Бу мойиллик IX-XI синф ўқувчиларида яна янгидан ривожланиб боради.

Демак, таълим жараёнида бу хусусиятларни эътиборга олиш, керак бўлса, улардан ўз ўрнида ва унумли фойдаланиш лозим. Шеър – эмоционал кайфият ифодаси. Бу кайфиятни ўқувчиларга юктира олиш эса ўқитувчининг маҳоратига боғлиқ.

Шеър асар бир кишининг – шоирнинг олами ўзига хос кўриши натижасида юзага келган ҳосилдир. Ҳамма гап шу ўзига хос қараш ва кўришни англаб, ҳис қилиб етишда ҳолос. Ана шу конкрет битта одамга тегишли туйғулар, ҳиссиётлар айна пайтда бутун инсониятга, ҳамма одамларга бир хилда алоқадорлигини англаш шеърни ҳис қилишдаги биринчи қадам, дастлабки одим бўлади.

Шеър асарни англаш, ундаги муаллиф кўзда тутган ниятни, мақсад ва вазибаларни тушуниб етиш, шеър ғоясининг маъзини чақиш уни ўқишдан, янада аниқроғи ифодали ўқишдан бошланади.

Имкони бўлса, шеър асарни профессионал актёрлар, таниқли сўз усталари, ўрни билан эса уларнинг мусиқа ёрдамидаги ижросидан фойдаланиш мақсадга мувофиқ бўлади.

Шунда шеър асардаги ритм, товушлар уйғунлиги, сўзнинг кўп маънолилиги, айна пайтда ҳар бир сўз ва товушнинг жаранги, янги сўзнинг оҳори осонроқ ва таъсирлироқ тарзда намоён бўлади. Худди шунинг учун ҳам лирик асарларни қайта ҳикоялаш, «унинг мазмунини ўз сўзи билан айтиб бериш» мумкин эмас. Бу фикрни таниқли адабиётшунос У.Норматов Эркин Воҳидовнинг юмористик шеърлари мисолида шундай изоҳлайди: «Чинакам лирик шеър маъносини наср ёки илм-фан йўлига кўчириш, уни қайта сўзлаб бериш мумкин бўлмагандек, чин юмористик – ҳажвий асар бисоти ҳам ҳар қанча уринманг, қайта сўзлаганда тароватини йўқотади. ...ўзбекона халқ юморининг камалақдек товганишларини, Эркингагина хос ғоят нозик лутф, беозор қочирим, ишоралар, истехзо, пичинг, захарханда, киноя-кесатикларини фақат матн бағрида, уни ўқиш, эшитиш жараёнидагина ўқиш, ўқиб яйраш, хандон отиб завқ-шавққа тўлиш мумкин, ҳолос»¹.

Шеър асарларни таҳлил қилишда ўқувчиларнинг ёши алоҳида эътиборда тутилиши керак. Мисол тариқасида академик лицейларнинг ўқувчиларини оладиган бўлсак, уларнинг қалбига лирик асарлар моҳиятини сингдиришда мантикийлик ва эмоционалликни қўшиб олиб боришнинг самарали бўлишини таъкидлаш жоиз.

Бу ёшда уларга шеър асарнинг образлар тизими ҳақида гапириш, муҳокама ва мунозараларни шу соҳага буриш ўринли бўлади. Айна пайтда шеърнинг эмоционал-образли қирраларидан назарий тушунчалар томонга ўтиш имконияти ҳам мавжуд бўлади. Назарий тушунчалар асосида шеър асар образларини тушуниш томон бориш ҳам амалиётда синондан ўтган ва ўзини оқлаган усуллардан ҳисобланади. Буни Навоий ғазаллари мисолида кўриб чиқишимиз мумкин.

Академик лицейларнинг иккинчи босқичида ўқитган ўқувчилар умумий ўрта таълим мактабиди Ҳамид Олимжон, Шукрулло, Мақсуд Шайхзода, Атоий, Бобур, Муқимий, Ғафур Ғулом, Миртемир, Усмон Носир, Эркин Воҳидов, Абдулла Орипов, Хуршид Даврон, Зулфия, Абай, Азим Суён ва бошқа турли давр ва турли йўналишларда ижод қилган

¹ Шаропов А. Оламлар ичра оламлар. Рисола. Тошкент, Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1978, 41-42-бетлар.

² Ғаниев И. Фитрат драмалари поэтикаси. – Тошкент, Фан, 2005, 180-181-бетлар.

¹ Норматов У. Шоир табассуми. – Сўз сеҳри. Эркин Воҳидов ҳаёти ва ижодида «изгилар. Нашрга тайёрловчи ва сўзбоши муаллифи Ҳ.Болтабоев. Тошкент, Ўзбекистон Миллий энциклопедияси» Давлат илмий нашриёти, 2006, 41-бет

шоирларнинг шеърлари билан танишиб улгурган бўлишади. Айни пайтда улар мумтоз шеърятнинг жанрий бўлинишларини, аруз вазида ёзилган асарларни ҳижоларга бўлиб ўрганишни, шеър тузилишига оид тушунчаларни ўзлаштирган бўлишади.

Навоий ижодига оид дарслар воситасида ўқувчилар онги ва тасаввурида буюк адиб сиймосини – унинг ижодий қиёфасини шакллантириш мумкин бўлади.

Навоийнинг ташқи қиёфаси унга замондош бўлган санъаткорлар томонидан чизиб қолдирилган. Имкони бўлса, дарсда шу расмлардан фойдаланиш мақсадга мувофиқ бўлади. Адибнинг сўз воситасидаги портрети эса кўплаб ижодкорларда мавжуд. Биз Ойбек ижодига («Навоий» романи) мурожаат қилишимиз мумкин.

Бобурнинг «Бобурнома» сидаги таъриф ҳам асқотади:

«Алишербек назари йўқ киши эрди. То туркий тил била шеър айтибтурлар, ҳеч ким ончалик кўп ва ҳўп айтқон эмас».

Навоийнинг шахсий фазилатлари, алоҳида қобилият ва иқтидори ҳақида ҳам махсус тўхташ жоиз. Айниқса унинг зехни, хотираси ҳақидаги тарихий фактлар ўқувчиларнинг қалбига кучли таъсир кўрсатади ва бу ҳолат уларнинг адиб ижодига бўлган қизиқишларини оширувчи омил бўлиб хизмат қилади. Шунга кўра адибнинг ёд олган асарлари, замонавий ва ўтган адиблардан ёд олинган шеърларнинг миқдори ҳақидаги мулоҳазаларни уларга етказиш ўринли бўлади.

Навоий ғавқулдда қобилият эгаси бўлган. Унинг иқтидори чеку чегара билган эмас. У жуда эрта шухрат қозонган. Ўзидан бир неча марта катта ёшда бўлган замондошлари унинг иқтидорини тан олишган, унга қойил қолишган.

Навоий шеърятни билан мулоқот ўқувчиларнинг ички оламларининг, маънавиятининг бойишига катта ҳисса қўшади.

Навоийнинг ватан ва ватанпарварлик ҳақидаги шеърлари фақат ўша давр кишининг кечинмалари сифатидагина эмас, балки бугунги авлод, хусусан, ёшлар учун ҳам ибрат ва намуна мактаби бўлиши табиийдир. Ўқувчилар онгига мана шу ҳолатлар етказилиши керак.

Гурбатда ғариб шодмон бўлмас эмиш,

Эл анга шафику меҳрибон бўлмас эмиш.

Олтун қарас ичра гар қизил гул битса,

Булбулга тикандек ошиён бўлмас эмиш.

Шеърни таҳлил қилиш жараёнида унинг юзага келишига омил бўлган ҳаётини воқеаларнинг тилга олиниши ҳам шеър моҳиятини англаб етишда асосий таянч нуқталаридан бири бўлиши мумкин. Аммо ҳар бир шеър остидаги руҳий ҳолатни аниқлаш ва англаб етишнинг анча қийинлиги, баъзан эса умуман мумкин бўлмаслигини ҳам эътироф этиш керак.

Навоий шеърятни туйғулар ва фикрларнинг етуқлиги, табиийлиги, ғавқулдда ғўзал ва таъсирчанлиги, сўз маъноларининг камалакдек товляниши билан ажралиб туради.

Кўргали ҳуснунгни зору мубтало бўлдум санга,

Не балоллиг кун эдиким, ошно бўлдум санга.

Ҳар неча дедимки, кун-кундин узай сендин кўнгул,

Ваҳки, кун-кундин батаррак мубтало бўлдум санга.

Ман қачон дедим, вафо қилгил манга, зулм айладинг,

Сен қачон дедим, фидо бўлгил манга, бўлдум санга.

Қай пари пайкарга дерсан телба бўлдум бу сифат,

Эй пари пайкар, не қилсанг қил, санга бўлдум, санга.

Эй кўнгул, тарки насихат айладим, овора бўл,

Юз боло етмаски, мен ҳам бир боло бўлдум санга.

Жоми Жам ичра Хизр суйи насибамдур мудом,

Соқий, то тарки жоҳ айлаб гадо бўлдум санга.

Гусса чангиндин навое топпадим ушшоқ аро,

То Навоийдек асиру бенаво бўлдум санга.

Шеър ифодали ўқилгач, саволлар устида ишлаш мумкин бўлади:

1. Шеърни ўқиш натижасида сизда қандай туйғулар пайдо бўлди?

Шеърда қандай образлар мавжуд?

2. Биринчи байт мазмунини қандай изоҳлаш ёки шарҳлаш мумкин?

3. Шеър мавзусини аниқланг. Унга қандай сарлавҳа қўйиш мумкин деб ўйлайсиз? Қўйган сарлавҳангизни асослаб бера оласизми?

4. «Балоллиг кун» ифодасини изоҳлаб беринг. Шеърда яна қандай сифатлашлар қўлланган? Улар қандай вазифаларни адо этмоқда?

5. Шеърнинг қофияси ва радифларини аниқланг. Нима учун айни шу сўзларнинг қофияда қўлланганлигини изоҳлаб беринг.

6. Байтлар орасида мантаний боғланиш борми? Уни қандай изоҳлаш мумкин. Байтдан байтга ўтган сари шоирнинг ички кечинмалари тасвирида қандай ўзгариш ва янги қирралар кузатилади? Изоҳлаб беринг.

7. Ҳазалда қандай тасвир воситалари қўлланган? Улар қандай бадиий-эстетик вазифаларни бажармоқда?

8. Ҳазалнинг тили, унда қўлланган сўзларнинг эмоционал-экспрессив томонлари ҳақида нималарни айта оласиз?

Навоийнинг мазкур ғазали лирик кайфиятнинг ўзига хос ифодаси сифатида алоҳида эътиборга моликдир. Мана шу кайфиятни туғдириш учун шеър ифодали ўқилади. Аммо ифодали ўқиш таъсирини ошириш, ғазалнинг онгли тарзда ўзлаштирилишини таъминлаш учун ўқувчиларга асардаги нотаниш ёки тушунилиши қийин бўлган сўзлар лугатини туздириш ҳам мақсадга мувофиқ бўлади. Бунда қуйидаги сўз, сўз бирикмаси, айрим тушунча ва гапларни ажратиб олиш мумкин: батаррак, бўлдум, ваҳки, жоми Жам, кун-кундин, мубтало, мудом, наво, не балоллиг кун, овора бўл, ошно, пари пайкар, соқий, тарки жоҳ айлаб, тарки насихат айладим, узай сендин кўнгул, ушшоқ, Хизр суйи, юз боло етмаски, мен ҳам бир боло бўлдум санга, қай, гусса чанги, ҳар неча. Бу сўзларни ҳозирги ҳолатдагидек, яъни алифбо тартибда ҳам, байтлар таркибида учраш навбатига кўра изоҳлаш ҳам мумкин.

Ифодали ўқишдан сўнг унинг байтма-байт таҳлилига ўтиш мумкин.

Кўргали ҳуснунгни зору мубтало бўлдум санга,

Не балоллиг кун эдиким, ошно бўлдум санга.

Матлаънинг биринчи мисрасида ошиқ кўнгилнинг соғинчли иштиёқлари, ёрга бўлган дил талпинишлари ўз ифодасини топган бўлса, кейинги мисрада мазкур ошиқликдан пушаймонлик акс этган. Бу оҳанг ёрни илк марта кўрган кунга берилаётган баҳода («не балолғ кун эдиким») мужассамлашган. Қофияга «мубтало» ва «ошно» сўзларининг сурилиши мазкур мотивни бўрттириб тасвирлашга хизмат қилади. Мисралар охирида такрорланаётган радиф – «бўлдум санго» мазкур кечинмаларнинг бевосита сўзловчи – лирик қахрамонга дахлдорлигини, шунингдек, бу туйғуларга сабаб бўлган йўналиш (сен) ни таъкидлаб туради. Аммо бу ердаги пушаймонликнинг оний лаҳзаларга оидлигини ҳам унутмаслик керак. Кейинги бандларда ундан асар ҳам қолмайди. Аксинча уларда лирик кайфиятнинг бошқа кирралари янада теранроқ очиб берилади.

Энди бевосита лирик қахрамоннинг умумий ҳолати тасвирига ўтилади:

Ҳар неча дедимки, кун-кундин узай сендин кўнгул,
Ваҳки, кун-кундин батаррак мубтало бўлдум санга.

Бу ерда ишқий кечинмаларнинг ўзига хос тасвири мавжуд. У инсон – лирик қахрамон руҳиятидаги ўзгаришларнинг тадрижини кўрсатиб бермоқда. Навбатдаги байтда ҳам шу руҳ давом этади. Энди лирик қахрамон ва унинг нутқи йўналтирилган шахс – маъшуканинг ўз сўзлари орқали инкишоф этиш йўли танланади:

Ман қачон дедим, вафо қилғил манга, зулм айладинг,
Сен қачон дединг, фидо бўлғил манга, бўлдум санга.

Матлада бошланган мен ва сен зиддияти барча байтларда давом эттирилган. Фақат олдинги мисраларда бу зиддиятга кучли урғу тушмаган эди. Ушбу байтда эса айна шу ҳолатнинг бўрттириб тасвирланиши кузатилади. Бу бежиз эмас – навбатдаги байтдан бошлаб лирик «мен»га алоҳида эътибор жалб қилинади. Туйғулар ифодаси шу байтдан бошлаб янада қуюклаштирилади. Лирик қахрамон бунга бевосита маъшуқага мурожаати воситасида эришади:

Қай пари пайкарга дерсан телба бўлдунг бу сифат,
Эй пари пайкар, не қилсанг қил, санга бўлдум, санга.

Мазкур мурожаат ёнида сўзлар такрори, улар воситасидаги мантикий қайтариқ лирик қахрамон муддаосининг тўла ва таъсирчан ифодаланишига хизмат қилади.

Кейинги байтда ҳам мурожаат қилиш усули қўлланган. Бироқ, бу мурожаат энди ёрга эмас, балки лирик қахрамоннинг ўзигади. Ўз-ўзига мурожаат шакли сифатида кўнгил танланган:

Эй кўнгул, тарки насихат айладим, овора бўл,
Юз боло етмаски, мен ҳам бир боло бўлдум санга.

Бу ерда зиддият юз ва бир ўртасида содир бўлмоқда. Кейинги байтда эса зиддиятнинг маънавий кучи яна бир пардага кўтарилади. Одатда, Жами Жамга мушарраф бўлган киши ҳеч нарсасида муҳтожлик сезмайди. Айниқса, унинг ёнида «Хизр суйи» ҳам мавжуд бўлса, бу энди ҳар нарсасида имкон дегани билан баробардир. «Хизр суйи» Навоийнинг бошқа ғазалларида «хайвон суйи», «Тириклик суйи», «оби ҳаёт» шаклларида ҳам ифодаланади.

У «гўё одамзод ичганда абадий умр топадиган афсонавий ер ости мамлакатининг чашмаси»дир. «Тасаввуфда у ишқ-муҳаббат булоғи, ҳақиқат нурунинг манбаини англатади»¹. Шунга қарамай у соқий ҳузурида бир гадо холос.

Жами Жам ичра Хизр суйи насибамдур мудом,
Соқий, то тарки жоҳ айлаб гадо бўлдум санга.

Соқий сўзи луғавий маънода май қуйиб берувчи дегани бўлса-да, ушбу сўз тасаввуф адабиётида асосан рамзий маънода қўлланади. Унинг асл мағиз-моҳиятини маърифат манбаси эканлиги билан белгиланади. Яъники, дунёнинг моддий неъматларидан юз ўгирган кишидагина шундай қаноат ва ифтихор бўлиши мумкин, холос.

Охирги байт – мақта шеърининг ўзига хос яқуни сифатида майдонга чиқади. Шунга кўра у барча байтлардаги фикр оқимини давом ҳам эттиради, айна пайтда уларнинг мантикий поёнини ҳам кўрсатади.

Ғусса чангидин навое топпадим ушшоқ аро,
То Навоийдек асиру бенаво бўлдум санга.

Бу ерда «ғусса чанги» ифодаси орқали яна бир сўз ўйини амалга оширилмоқда. Унинг маъносини тўла тасаввур қилиш фақат шу сўзнинг ўзига эътибор бериш билан чегараланмайди. Энди «наво» ва «ушшоқ» сўзларига ҳам диққатни қаратиш зарурияти пайдо бўлади. Уларнинг ўзлари англатган луғавий маънодан ташқари куй номларини ҳам билдиришини эсга олсак, «ғусса чанги» истиорасининг икки маънода қўлланганини тушунишимиз осон кечади.

1. Тасаввур қилинг, сиз академик лицейларнинг иккинчи босқичида шу ғазални таҳлил қилмоқчисиз. Ўқувчиларингизга қандай саволларни берган бўлар эдингиз? Шундай саволлардан 6-10 тасини ёзма равишда кўрсатинг.

2. Навоий ғазалларидан бирини ўрганишга оид методик тавсиялар ишлаб чиқинг.

3. Навоий ғазалларидан бирига ўқувчилар билан биргаликда тўлиқ луғат тузинг. Сўзларнинг луғавий маъноси билан шеър мисраларидаги маънолари орасидаги яқинлик ва айирмаларга эътибор беринг.

Академик лицейларда ва касб-ҳунар коллежларида Навоийнинг бир қатор рубоий, ғазал ва қитъаларини ўрганиш асосида ўқувчиларнинг классик шеърят, лирик қахрамон, лирик кечинма, лирик кайфият ҳақидаги тасаввурларини кенгайтириш ва бойитиш мумкин бўлади.

Ўқувчиларга шеърини асарни талқин қилишда жуда кўп йўл ва усуллар борлигини, шоирнинг нияти кўпинча тағ маъноларда яширинган бўлишини, шунга кўра шеърининг ҳар доим кўпмаънолилиқ касб этишини тушунтириш, уларда мана шунга оид кўникма ва малакаларни шакллантириш ва ривожлантириш керак бўлади. Мисол тариқасида Абдулла Ориповнинг машҳур шеърини эслатиш мумкин:

Бозорга ўхшайди аслида дунё,

¹ Комилов Н. Жон ва жонон можароси. - // Алишер Навоий. Ғазаллар, шарҳлар. (Тўплаб нашрга тайёрловчилар А.Шаропов, Б.Эшмўлатов). - Т.; Камалак, 1991, 104-бет.

Бозорга ўхшайди бунда ҳам маъни.
Иккиси ичра ҳам кўрмадим асло
Молим ёмон деган бирор кимсани.

Ёки бошқа бир шеърни кўриш мумкин:

Доно ўйлар кўриб нодонни,
Табиатдан умр бир эҳсон,
Инсонми шу ганимат онни
Қадрламай совурган инсон?

Нодон ўйлар кўриб донони,
Табиатдан умр бир эҳсон,
Инсонми шу ганимат онни
Қадрламай совурган инсон?

Маърузани ўқиш билангина иш битмайди. Ўқитувчи талабанинг диққатини ўзак масалалар устида маҳкам тутиб туриши, асосий масалаларга унинг эътиборини қаратиши учун айрим изоҳлардан, диққатни тортувчи ишоралардан, бошқа мутахассисларнинг фикр-мулоҳазаларидан фойдаланиши керак бўлади. Ўқитувчи маърузанинг қайси қисмида кўргазмаларни қуроллардан, техник воситалардан, тарқатма материаллардан фойдаланишни режалаштириши, савол ва топшириқларни қайси ҳолатда беришни ўйлаб кўриши керак. Улар ҳам дарс мазмунининг пухта ўзлаштирилиши учун катта аҳамият касб этади. Масалан, юқоридаги мавзу учун қуйидаги савол ва топшириқлардан фойдаланиш мумкин:

Савол ва топшириқлар

1. Умумий ўрта таълим мактаблари ва академик лицейларда лирик асарларни ўрганишда қандай фарқли жиҳатлар бор?

2. Лирик асарларни таҳлил қилишда асарнинг жанри қандай аҳмият касб этади? Конкрет мисоллар ёрдамида буни тушунтириб бера оласизми?

3. Таҳлил жараёнида ўқувчилар лирик асарларни қабул қилишнинг қайси жиҳатларига алоҳида эътибор беришлари керак бўлади, деб ўйлайсиз?

4. Лирик асарларни ўрганишда ифодали ўқишнинг қандай роли ва аҳамияти бор? Тушунтириб беринг.

5.1. Адабиётлар билан ишлаш:

Тавсия этилган манбалар (адабиётлар) билан танишиш.

5.2. Битта поэтик матн устида қиёсий таҳлилни амалга ошириш (мактаб дарслигида берилган таҳлилга ўз таҳлилини қўшиш)

5.3. Иккита дарс парчаси (фрагменти) ишланмасини тузиш. Ундаги асосий вазифа ўқувчиларга (5-, 6-синфлар) лирикага оид назарий маълумот бериш бўлади.

5.4. Берилган шеъринг асар таҳлили учун саволлар тизимини ишлаб чиқиш.

5.5. Алоҳида олинган шеъринг асарни таҳлил қилиш учун дарс конспектини тузиш. (7-синфдаги, 8-синфдаги, 9-синфдаги, академик лицейларнинг биринчи, иккинчи ва учинчи босқичларидаги шеърлар мисолида), (танлаш ихтиёрий).

6. Методист олимларнинг лирик асарларни таҳлил қилишга оид кузатиш ва тавсиялари билан танишиб чиқинг. Уларнинг ўзаро яқин ва фарқли жиҳатларини топа олдингизми? Буни ўз сўзларингиз билан изоҳлаб беринг.

Маъруза бошида, унинг ўртасида ёки охирида талабаларга тарқатма материалларни бериш ҳам яхши самара берадиган воситалардан бири бўла олади. Бунда маърузадаги материалларнинг талабаларга тўлиқ етиб бориши таъминланади. Мазкур мавзуда тарқатма материаллар сифатида айрим лирик асарларнинг таҳлили намунаси, лирик асарлар ҳақида адабиётшуносликдаги мавжуд фикрлар, шунингдек, методик адабиётлардан олинган кўчирмалар хизмат қилиши мумкин. Имкони бўлса, бундай тарқатма материалларнинг ҳар бир талабага етказилиши мақсадга мувофиқ бўлади. Эндиликда бунинг энг қулай шаклларида бири сифатида уларнинг электрон вариантларини тавсия этиш ўринли бўлади. Улардан бир неча мақсадлар йўлида фойдаланиш мумкин. Тарқатмалар фақат ҳозир эшитилган маъруза моҳиятини теранроқ англаш учунгина эмас, балки талабанинг бундан кейинги фаолиятида, жумладан, айрим мустақил ишларни бажаришида ҳам ёрдам бериши мумкин.

Маъруза машғулотининг жиҳозланиши. Ҳар бир маъруза учун керак бўладиган материаллар, асосан, адабий асарлар, уларнинг муаллифи ҳақидаги тадқиқотлар, расм ва портретлар, аудио ва видеоматериаллар бўлиши мумкин. Адабиёт дарсларида баъзан ижодкорларнинг ўзларини ҳам тақлиф қилиш имконияти мавжуд бўлади. Низомий номидаги ТДПУда Одил Ёкубов, Пиримкул Қодиров, Абдулла Орипов, Эркин Воҳидов, Омон Матжон, Муҳаммад Али, Ҳалима Худойбердиева, Умида Абдуазимова, Улугбек Ҳамдам сингари ижодкорлар билан учрашувлар ва уларга алоқадор тарзда бевосита дарс жараёнларини ташкил этиш анъана тусига кирган. Компьютер технологиялари ҳам ҳозирги замон дарсларининг таркибий қисмига айланиб бормоқда.

Олий таълимда амалий, семинар, лаборатория машғулоти ҳам кенг тарқалган. Қуйида бакалаврият босқичи учун «Адабиёт ўқитиш методикаси» га оид амалий ишлар рўйхати келтирилган:

1. Амалий машғулотлар мазмуни (10 соат)

Амалий машғулотлар талабаларнинг тегишли фан соҳасидаги билимларни ўзлаштиришлари, шу соҳадаги кўникма ва малакаларни шакллантиришлари учун катта имкониятларни беради. Амалий машғулотлар талабанинг мустақил ишларини йўлга қўйиш воситаси ҳамдир. Мисол сифатида кўриладиган бўлса, «Адабиёт ўқитиш методикаси» фани бўйича ҳозирги дастурга мувофиқ равишда амалий машғулотларнинг ҳажми 10 соат қилиб белгиланган. Уларнинг мазмуни эса қуйидагича тавсифланади:

1-амалий машғулот

Бадий асарни образлар тизими орқали ўрганиш. Образларга сингдирилган маъно ва мазмун. Образлар таснифи. (А.Қодирийнинг «Ўткан кунлар», Чўпоннинг «Кеча ва кундуз», Алишер Навоийнинг «Фарход ва Ширин» асарлари мисолида).

2-амалий машғулот

Матн устида ишлаш йўллари. Матн мазмунини ўзлаштиришга оид қийинчиликлар, уларни бартараф қилиш йўллари. Бунда лугат ва табилий усулдан фойдаланиш. Бадий асар матнини адабтаъия қилиш йўллари. (Ўрхун-Этнасой обидалари, М.Қошғарийнинг «Девону лугот ит-турк», Юсуф Хос Ҳожибнинг «Қутадгу билиг», Бобурнинг «Бобурнома» асарлари мисолида).

3-амалий машғулот

Эпик асарларни ўрганиш усуллари. Бунда сюжетнинг ўрни ва аҳамияти. Композиция ва унинг элементларини таҳлил қилиш методикаси. (А.Қаҳҳор ҳикоялари, П.Қодиров романлари, ҳозирги замон кассалари).

4-амалий машғулот

Драматик асарларни ўрганиш усуллари. Вақеа ва персонажлар. Персонажлар нутқи. Драматик асарларда муаллиф нуктаи назарининг намоён бўлиш шакллари. Драматик асарларда қаҳрамон нутқидаги ўзига хосликлар. (М.Шайхзоданинг «Мирзо Улуғбек» трагедияси, Софоклнинг «Шоҳ Эдип»и мисолида).

5-амалий машғулот

Лирик асарлар таҳлили (Мумтоз ва ҳозирги замон шоирларининг лирик асарлари мисолида).

Савол ва топшириқлар:

1. Олий таълимдаги машғулотларнинг асосий хусусиятлари нималардан иборат? Уларнинг қуйи босқичлардан қандай фарқи бор?
2. Берилган мавзу асосида битта маъруза, битта амалий ва битта лаборатория машғулотининг режасини тузинг. Мавзуга оид адабиётлар рўйхатини тузинг.

Махсус фанларни ўрганишда мустақил ишларни ташкил этиш усуллари

Мустақил ишларни ташкил этиш усулларида таълим-тарбия жараёнидаги ўрни, аҳамияти, мақсад ва вазифалари, метод ва принциплари баён этилади. Мустақил ишларни ташкил этиш тегишли фан олдига қўйган мақсад ва вазифалар билан чамбарчас боғлиқдир. Масалан, адабиёт тарихи, адабиёт назарияси, адабиёт-шуносликка кириш, адабий танқид, фольклоршунослик, адабиёт ўқитиш методикаси каби фанларни ўрганишдаги мустақил ишларни ташкил этиш шакл жиҳатдан яқин келса-да, мазмунига кўра биридан тубдан фарқ қилиши табиийдир. Айни мана шу йўналишда таълимнинг турли босқичларида ўтиладиган мавзулар ранг-баранглиги ҳам ёндашувлар хилма-хиллигини тақозо этади. Масалан, 5-синфда халқ мақолларини ўрганишда ўзига хос, лирик асарларни ўрганишда янада бошқача, кичик эпик асарларни, масалан, ҳикояларни ўрганишда бўлакча топшириқлар тизими ишлаб чиқилади.

Бакалаврият босқичида талабаларнинг ўзлари туғилиб ўсган қишлоқ, туман ва вилоятдаги фольклор материалларини тўплаш, ёзиб олиш ва тасниф қилиш фольклоршунолик предмети бўйича мустақил ишлар мазмунини ташкил этиши мумкин. Илмий-методик журналлардаги, махсус тўпламлардаги методик мақолалар мазмунини ўқиш ва таҳлил қилиш адабиёт ўқитиш методикаси бўйича мустақил ишларнинг бир қисmini ташкил эта олади. Бундай топшириқларни ихчамлашган шаклда умумий ўрта таълим мактабларининг, шунингдек, академик лицей ва касб-ҳунар коллежларининг ўқувчиларига ҳам бериш мумкин бўлади. Фақат бу ерда уларнинг ёш хусусиятлари ҳамда мавжуд кўникма ва малакаларининг эътиборда тутилиши мақсадга мувофиқ бўлади.

Мустақил ишларни ташкил қилишда замонавий ахборот технологияларидан, хусусан компьютер, айниқса, «Интернет» имкониятларидан фойдаланиш катта самара беради.

Бадий адабиёт матнини ўқиш ва унинг маъзини чақиш мустақил ишларнинг салмоқли қисmini ташкил этади.

Хитой халқида бир мақол бор: «Инсоннинг қўлига бир дона балиқ бер – у бир кун тўқ бўлади, унга балиқ тутишни ўргат – у бутун умри давомида тўқ юради»¹. Ўқувчиларимиз китоб ўқиш

¹ Айзerman Л. Пятьдесят лет спустя. Статья первая. - // Литература в школе, 2006, № 6, с.25. (25-28)

методикасини ўргатишга муҳтожлик сезишади. Бу очик ҳақиқатдир. Кўпчилик ўқувчиларининг китоб ўқимаслигидан шикоят қилишади. Ваҳоланки, бу ўқувчилар китобни ўқигилари келмаганлиги учун эмас, балки китобни қандай ўқишни яхши билмаганлари учунгина ўқишмайди. Натижада кўплаб яхши ташаббус ва бошланмалар охирига етмай барбод бўлади.

Энг аввало ўқувчиларга н и м а н и ўқишни ўргатиш керак. Ўзига керакли манба ва материалларни топа олган ўқувчи излаётган нарсасини топа боради. Шу жараёнда у ўқитувчининг кўмак ва кўрсатмаларига муҳтож бўлади. Тўғри йўналиш олган ўқувчи бу йўлни мустақил тарзда давом эттириш имконига эга бўлади. Қ а н д а й ўқиш ҳам муҳим масаладир. Биринчи талаблар орасида китобни охирига етказиш шартини келтириш мумкин. Охирига етказилмаган китоб ўқувчида чала, узук-юлуқ тасаввур уйғотади. Унинг қалбида гўзаллик ва завқнинг мукамал тимсолларини ярата олмайди. Бунинг муқобилида рўпара келган китобни ўқиш – «китобхўрлик» ҳам мавжудлигини инкор этиб бўлмайди. Бунинг зарарли жиҳатларидан бири шундаки, ҳар қандай китобни муайян мақсадсиз «ўқиб ташлаш» натижасизликка, шунчакиликка олиб боради. Бориб-бориб бундай китобхон китобнинг – бадий асарнинг завқу нафосатидан бутунлай бебаҳра қолади. Абдулла Қаҳҳорнинг «Адабиёт ўқитувчиси» бунинг ёрқин мисолларидан бири бўла олади.

Гётеннинг машҳур гаплари бор. У шундай дейди: «Ушбу яхши одамлар ўқишни ўрганиш учун қанчалик кўп меҳнат ва вақт кераклигини тасаввур ҳам қилмайдилар. Менинг ўзим бунга 80 йиллик умримни бағишладим ва ҳалигача мақсадимга тўла эришдим дея олмайман».

Демак, китоб ўқиш ҳам ўзига хос санъат экан.

Алишер Навоий маъна шундай санъаткор ўқувчиларнинг бир қанча намоёндаларини тасвирлаб берган. Улардан бири Фарҳоддир. У китобхон йигит. Аммо у китобни шунчаки ўқимайди, балки муайян мақсад билан ўқийди. Китобни «ўқиб ўтмак» унинг шиоридир. Аммо шунинг ўзигина эмас, у «ўқиб ўтмак» ни ҳам бош мақсад даражасига кўтара олган. Натижа ҳам аён: унинг ўқиган барча китоблари хотирасида мустаҳкам ўрнашиб қолади.

Агар бир қатла кўрди ҳар сабақни,

Яна очмоқ йўқ эрди ул варақни.

Не сўзни, ўқуб, кўнглига ёзиб,
Дема кўнглики, жон лавҳига қозиб.

Ўқиб ўтмак, ўқиб ўтмак шиори,

Қолиб ёдида сафҳа-сафҳа бори¹.

Бундай хусусият Мажнунга ҳам хосдир:

Кун бор эдиким беш-ўн сабақни

Англаб эвурур эди варақни²

Бу ерда такрорланаётган бир ҳолатга эътибор бериш лозим. Фарҳодда «ўқиб ўтиш», Мажнунда «англаб» варақлаш махсус таъкидланмоқда. Бу хислатлар китоб ўқишдаги асосий нуқталардан бири бўлиши кераклигига ишорадир. Демак, китоб муайян мақсад билан ўқилиши керак. Биз бу ерда фақат бадий адабиётни назарда тутамиз. Ўқувчи бадий асарни ўқир экан, тегишли соҳа ҳақида дастлабки маълумотларни олади, янги ҳаётини манзаралар билан танишади, оқибатда унинг дунёқараши, умумий маданий савияси кенгайди, ўз руҳида содир бўлаётган ўзгаришларни кузатиб, ҳис этиб боради; асар қаҳрамонлари билан дарддошлик, туйғудошликни кечиради, худди шу ҳолат завқи уни янги-янги бадий асарларни ўқишга илҳомлантиради.

Бадий асар устида ишлашдаги асосий камчиликлардан бири уни охиригача изчил ўқимасликда намоён бўлади. Ўқувчилар кўпинча охириги натижа билан қизиқишади, шунинг учун ҳам «ўртадаги воқеалар» четда қолади. Бу бесабрлик, чидамсизлик оқибатидир. Ўқувчиларни бундай хусусиятдан эртароқ фориғ қилиш керак. Бунинг учун эса изчил ва мунтазам фаолият зарур бўлади. Қолдириб кетилган саҳифаларда мужассамлашган эстетик олам, унинг гўзалликлари ўқувчилар онгига, шуурига етказилсагина тегишли мақсадга эришиш мумкин бўлади. Асар қаҳрамонларига, воқеалар ривожига, тасвирнинг ўзига хошлигига, ифодаларнинг оҳорлилигига эътибор қаратиш, тегишли ўринларни қайд қилиш, дафтар ёки алоҳида карточкаларга кўчирмалар олиш бу жараёни мўътадиллаштиради. У ўқувчини «кашфиётчилик» сари бошлайди.

Эринчоқлик китоб ўқишдаги асосий ғовлардан биридир. Бу ерда гап фикрлашдаги, тасаввур қилишдаги эринчоқлик ҳақида бормоқда.

¹ Алишер Навоий. Мукамал асарлар тўплами. Сақизинчи том, Ҳамса, Фарҳод ва Ширин, Тошкент, Фан, 1991, 175-бет.

² Алишер Навоий. Мукамал асарлар тўплами. Тўққизинчи том, Ҳамса, Лайли ва Мажнун, Тошкент, Фан, 1992, 69-бет.

Илмий, оммабоп китобларни, газета ва журналларни тез, vara-
лаб-вараклаб ўқиш мумкин. Эҳтимол у фойдали ҳамдир, чунки у
ердаги асосий мақсад тегишли маълумот ва ахборотларни тез ва
кўп топишдан иборат. Бадий адабиётнинг эса секин ўқиши,
тушуниб ўқилиши, ҳис этиб ўқилиши шартдир.

Бунинг учун эса уни бир марта ўқишнинг ўзи камлик қилади.
Яхши ва муносиб бадий асарлар қайта-қайта, такрор ва такрор
ўқилганидагина тегишли маърифий-эстетик самарани бера олади,
холос. С.И.Поварниннинг ёзишича, «биринчи марта ўқилаётган
асар янгилиги учун бизда катта қизиқиш уйғотади, бизни фабула
қизиқтиради... Қайта ўқишда мазкур қизиқиш бартараф бўлади,
унинг ўрнига биз бошқа, нисбатан муҳим бўлган жиҳатларга
этибор бера бошлаймиз. Бадий асарни ҳақиқий ҳис этиши ва
англаши бадий асарни қайта ўқишдагина содир бўлади, холос».

Таълим жараёнида алоҳида бадий асарлар ҳақида адабиётшу-
носликда, танқидчиликда мавжуд бўлган фикр-мулоҳазалар билан
ҳам танишишга тўғри келади. Аммо бу жараён, албатта, бадий
асарни ўқиб бўлгандан кейингина амлга оширилиши жоиздир. Акс
ҳолда ўқувчи бадий асарни ўқишдан воз кечиб қўя қолиши
мумкин.

Махсус фанларни ўқитишда талабалар билимини назорат қилиш шакллари

Назорат қилиш талабаларнинг муайян вақт оралиғида тегишли
фаннинг муайян соҳаси юзасидан олган билимларини аниқлаш
усулидир. Назорат ҳам дарснинг таркибий қисмларидан бирини
ташқил этади. Шунга кўра у ўқув машғулототи – дарснинг бир
қисмини эгаллаши ёки уни тўлиғича банд қилиши мумкин. Бу
назоратнинг мақсад ва вазифаларига боғлиқ бўлади. Бунда ўқувчи
(талаба) нинг ўтилган материални нечоғли ўзлаштиргани аниқлаб
олинади ҳамда олинган билимларнинг амалиётга қўлланиш
даражаси муайянлаштирилади. Назорат фақат ўқитувчи учунгина
эмас, (талаба) ўқувчи учун ҳам катта амалий аҳамият касб этади.
Буни қуйидагича ифодалаш мумкин:

Ўқитувчи учун	Талаба (ўқувчи) учун
Бир гуруҳ ўқувчиларнинг барчасига тегишли ишлар натижалари ҳақидаги маълумотларни билиш	Ўқиб мотивларини ўстириш (назорат ишлари давомида ўқувчининг ўзлашти- ришидаги ютуқ ва камчиликларни ҳам ошқор қилади)
Алоҳида ўқувчининг олган билимлари, эгаллаган кўникма ва малакаларининг даражасини аниқлаш	Ўқувчининг бундан кейинги фаолияти қилиниши лозим ўлган ишлар мазмуни ва усуллари ҳақида ўйлашга мажбур қилади
Ўз ишининг самарасини (таълим усуллари қай даражада самарали; иш жараёнида қандай камчиликларга йўл қўйилган, таълим дастурига қандай ўзгаришлар киритилиши керак) аниқ баҳолаш	

Назорат ишида нималарга эътибор берилади?

Биринчи навбатда бадий асар ёки адабий парчанинг
ўзлаштирилганлик даражаси, бунда ўқувчиларнинг ҳис қилиш
имконлари ҳам назарга олинади.

Бадий асарни бошқаларга етказиб бериш (қайта ҳикоя қилиш)
кўникмаларига эгаллиги; қайта сўзлаш жараёнида бадий асардан
олинган парча, ифода ёки сўзлардан, тасвир воситаларидан
фойдалана олиш малакаси; назарий жиҳатдан олинган материаллар-
ни, ўзлаштирилган билимларни амалиётга (бошқа материал ва
мисолларга) татбиқ қила олиш кўникмаси; айти мана шу асарга хос
бўлган бадий-эстетик омилларни ҳис эта билиш, аниқлашга оид
кўникма ва малакалари.

Адабий асарни ўқиш ҳамда ўзлаштириш билан боғлиқ жараён-
лар оддий, механик жараёнлар эмас. Шунинг учун ҳам бу ерда

ўқувчиларнинг билими эмас, балки асардан олган завқ ва таассуротлари асосий ўрин тутати. Бунинг лисоний ифодаси эса ўзининг эмоционаллиги билан ажралиб турсагина, ўқитувчи ўз олдига қўйган вазифани бажарган бўлади. Бу тегишли кўникма ва малакаларсиз юзага келмайди. Демак, назорат ишини ўтказиш ва уни баҳолашда худди шу нуқталарга асосий эътибор бериш зарурдир.

Тоғнинг чўққисига унинг этагидан бошлаб чиқиб борилганидек, ўқувчиларнинг бу соҳадаги эришишлари лозим бўлган даражаларини энг олий нуқтасидан эмас, балки жуда оддий ва содда босқичларидан бошлаш мақсадга мувофиқдир. Ҳамма нарса қиёсларда билинади. Аммо ҳамма ўқувчидан бир хил даражани талаб қилиш ҳам ўринли бўлмайди. Ҳар бир шахснинг алоҳида индивидуал хусусият ва хислатларга эга эканлигини бир дақиқа ҳам ёддан чиқармаслик керак.

Шунга кўра берилган топшириқ ва вазифаларни бажаришдаги хато ва камчиликларнинг миқдори ҳар доим ҳам тўғри баҳолаш имконини бермаслиги мумкин. Энг муҳими ўқувчида юз бераётган ижобий ўзгаришларнинг йўналиши бўлиши керак. Ўқувчининг тиришқоқлик билан қилаётган ҳаракатлари назорат қилаётган ўқитувчи кўз олдида бутун педагогик аҳамияти билан туриши лозим бўлади.

Ўқувчиларнинг эгаллашлари лозим бўлган кўникма ва малакаларининг рўйхати ўқув дастурларида ўз аксини топган.

Адабиёт дарсларидаги назорат ишлари ўзига хос хусусиятларга эга. Ёзувчининг таржимаи ҳолини ёки у ёзган асарни ўқишнинг ўзи ҳали ўқувчининг адабиётдан олган билим, кўникма ва малакаларининг асосий кўрсаткичи бўла олмайди. Бу ердаги бош мезон амалий фаолият билан боғлиқ. Бунинг ёрқин кўриниши адабий асар ҳақидаги ўқувчи тасаввури, шу тасаввурнинг лисоний ифодаси, ифоданинг эса эмоционаллик даражаси билангина белгиланади. Шунга кўра, адабиёт билан боғлиқ бўлган назорат ишларидаги асосий вазифалар ўқувчиларнинг нуткий кўникмалари ва малакалари билан алоқадор бўлади. Улар оғзаки ёки ёзма шаклларда амалга оширилади.

Нazorat ишларининг бир қатор вазифалари мавжуд. Улар орасида энг муҳимлари сифатида қуйидагиларни кўрсатиш мумкин: таххис қилиш, ўргатиш, бошқариш, тузатиш, рағбатлантириш,

баҳолаш. Уларнинг ҳар бири ўзига хос талаб ва мезонларга эга. Бунинг қуйидаги жадвалдан кузатишимиз мумкин:

Нazorat вазифаси	моҳияти
таххис қилиш	Дастурда кўрсатилган талабларнинг бажарилиш даражасини ўрганади. Кўрсатилган натижалар асосида навбатдаги ишларнинг мазмуни ва мундарижаси белгилаб олинади
ўргатиш	Нazorat ишини ўтказиш жараёнида ўтилган мавзулар яна бир марта эсга олинади, уларнинг такрорланишига имкон туғилади. Худди шу ҳолатнинг ўзи мавзунинг пухтарок ўзлаштиришга асос ҳосил қилади.
бошқариш	Талаба (ўқувчи) ўзлаштирган билим, кўникма ва малакаларнинг даражаси ўқитувчининг бундан кейинги иш фаолиятини бошқариш имконини беради. Ўқитувчи тегишли материалларни ўқишнинг мазмуни, ҳажми, шакл ва усуллари орқали ўқувчиларга таъсир қилиш йўллари белгилаб олади.
тузатиш	Ўқитувчи мавжуд ҳолат ҳақида аниқ тасаввурга эга бўлади. Шунга кўра намоён бўлган нуқсон ва камчиликларни бартараф қилишга имкон берадиган тузатишларни амалга оширади.
рағбатлантириш	Нazorat қилиш ўқувчини текшириш, уни баҳолаш мақсадини-гина кўзда тутмайди. Ҳар бир назорат иши ўқувчида муайян қониқиш ва рағбат туйғуларини ҳам уйғотиши керак. Ўз ишдан қониққан одам ундан завқ туяди. Завқ эса навбатдаги ишлар учун рағбат уйғотади.
баҳолаш	Нazorat ишларининг натижалари ўқувчилар учунгина эмас, ўқитувчининг ўзи учун ҳам самарадорлик даражаларини баҳолаш имконини беради.

Нazorat ишларининг турлари ҳам хилма-хил. Уларнинг кенг тарқалгани сифатида дастлабки, жорий, оралик ва якуний назорат турларини кўрсатиш мумкин.

Дастлабки назорат муайян фан (адабиёт) ёки унинг алоҳида бўлимлари (халқ оғзаки ижоди, ўзбек мумоз адабиёти, жаҳон адабиёти, мустақиллик даври адабиёти ва б.), мавзуларини ўқиш олдидан ўқувчиларнинг умумий билим, кўникма ва малакаларини аниқлаш учун ўтказилади. Унинг асосий мақсади муайян фаолият турига ўқувчиларнинг умумий тайёргарликларини назоратдан ўтказиш сифатида қаралади. Бу ўқувчиларнинг фанга, жумладан, адабиётга бўлган умумий қарашларини, уларнинг қизиқиш доираси ва даражаларини, диққати, хотираси, мойилликларини, умумий ривожланиш даражалари ҳақидаги дастлабки тасаввурларни муайянлаштириш имконини беради. Бундай назорат натижасида бундан кейинги ишларни режалаштириш, ўқувчиларга индивидуал тарзда ёндашиш имкони туғилади. Бундай назоратни анкета саволларига жавоб бериш ёки тест саволларини ечиш орқали амалга ошириш мумкин.

Жорий назорат ҳар бир адиб ёки адабий асарни ўрганиш жараёнида амалга оширилиши мумкин. Бу ўзлаштириш жараёнининг қандай давом этаётганини кузатиб бориш имконини яратади. Жорий назорат мунтазам тарзда, изчил равишда олиб бориладиган тегишли самара беради. Ўқувчи ўзининг доимий ўзгаришларини хис этиб, сезиб борса, унинг ўқув фаолиятига бўлган рағбат ва қизиқишлари ҳам барқарорлашиб боради.

Оралик назорати муайян мавзу ёки туркумлар якунланганидан кейин ўтказилади. Масалан, 5-синфда «Ҳикмат дурдоналари» руқни остида бир қатор материаллар берилган:

ҲИКМАТ ДУРДОНАЛАРИ

Мақоллар (2 соат).

Мақоллар халқ оғзаки адабиёти намунаси сифатида. Мақолларда халқ миллий тафаккури қаймоғининг акс этипи. Мақолларнинг шаклий тузилиши, уларга хос қисқалик, таъсирчанлик, теранлик каби хусусиятлар ҳақида маълумот. Мақолларнинг кишиларни эзгу маънавий сифатлар руҳида тарбиялаш воситаси эканлиги. Мақолларнинг мавзу доираси. Ватанпарварлик, дўстлик, илм ва касб-ҳунар, оила, одоб, тарбия ҳақидаги мақоллар. Назарий маълумот. Халқ оғзаки ижоди тушунчаси.

Топишмоқлар (1 соат).

Топишмоқлар халқ оғзаки ижодининг ўзига хос жанри сифатида. Топишмоқларда инсон ва уни ўраб олган оламнинг ўхшатишлар, таққослашлар, саволлар воситасида ифодаланганлиги. Топишмоқларнинг шаклий тузилиши. Топишмоқларнинг савол ва жавоб қисмлари билан биргаликда бир бутун асарни ташкил этганлиги. Топишмоқ ва чистон.

Назарий маълумот. Мақол ва топишмоқ тушунчалари.

Имом Муҳаммад ибн Исмоил ал-Бухорий. Ҳадислар (2 соат). Имом Бухорий ҳамда унинг «Ал-адаб ал-муфрад» («Адаб дурдоналари») китоби ҳақида қисқача маълумот. Ҳадисларнинг мавзу қамрови, уларнинг мақсад ва вазифалари, маърифий-тарбиявий аҳамияти.

Ҳадисларда юксак инсоний фазилатларнинг улуғланиши. Уларда инсон шайъини камситадиган, инсонийликка хос бўлмаган хусусиятларнинг қораланиши. Ҳадисларнинг халқ оғзаки ижоди ва ёзма адабиёт билан кўпгина уйғун жиҳатларининг мавжудлиги.

Назарий маълумот. Ҳадис.

Эзоп. «Ёввойи эчкилар», «Кийик билан тоқзор», «Бўри билан лайлак», «Эшак билан бақалар», «Устига туз юкланган эшак», «Бургут, загча ва чўпон» масаллари (2 соат).

Қадимги юнон масалчиси Эзоп ҳаёти тўғрисидаги ривоятлар. Эзоп масалларининг инсоният маънавияти, маърифий тафаккуридаги ўрни. Масалларда эзгулик, саҳийлик, олижаноблик сингари гоъларнинг илгари сурилгани.

«Ёввойи эчкилар» масалида дўстга садоқат, «Кийик билан тоқзор» масалида яхшилик қилганга яхшилик билан жавоб қайтариш, «Бўри билан лайлак» масалида дўст-душманининг кимлигини фарқлаш лозимлиги, бошқа масалларда ҳам шунга ўхшаш ҳаётий масалалар рамзий образлар орқали талқин этилиши.

Масалчиликнинг шаклланиши ва таракқиётида Эзоп ижодининг аҳамияти. Эзоп масалларининг тарбиявий роли.

Назарий маълумот: Масал ҳақида тушунча.

Оралик назоратни мана шу рукн якунланганидан кейин ўтказиш мақсадга мувофиқ бўлади. «Ривоят ва эртаклар оламида», «Болаликнинг бегубор олами», «Мумтоз адабиёт бўстони» сингари рукнлар якунида ҳам шундай назоратни ўтказиш имконияти бўлади.

Якуний назорат ўқув йилининг охирида, ўқув предметини якунлаш даврида ўтказилади. Бу бутун ўқув предмети юзасидан олинган натижаларнинг умумий манзарасини ойдинлаштириш вазифасини адо этади. Бунинг учун тест топшириқлари, оғзаки ва ёзма имтиҳон ҳамда синов саволлари, ёзма ишлар ўтказилиши

мумкин. Адабиёт дарсларида баён ва иншоолар ҳам шу вазифани бажара олади. Куйида назорат ишларининг воситалари, шакллари, ҳамда айрим намуналари берилди:

назорат воситалари:	назорат шакллари
таркатма материаллар, тестлар, саволномалар, ёзма иш мавзулари, ижодий ишлар намуналари (реферат, жуфт, курс иши, мустақил иш, ижодий иншо ёзиш)	индивидуал, гуруҳли, ялпи, жуфт,

Фольклор асарларни ўрганиш хусусиятлари

Адабий таълимнинг ўз олдига қўйган мақсад ва вазифалари анча кенг доирани ташкил этади. Уларнинг орасида энг муҳимлари сифатида ўқувчиларнинг маънавий дунёсини шакллантириш, улардаги бадиий-эстетик дидни ҳамда ижодий имкониятларни тарбиялашни кўрсатиш мумкин. Бунда ҳар қандай юксак даражадаги бадиий асар жуда катта ва бой материалларни бера олади. Халқ оғзаки ижодига оид асарлар ҳам бу жиҳатдан айрича аҳамият касб этади. Фольклор асарлари биринчи навбатда, халқ тафаккур тарзининг, хусусан, бадиий тафаккур тарзининг меваларидир. Шунга кўра улардаги халқона дунёқарашнинг сўз санъати воситасида ифодаланган гўзал дурдоналари ўқувчиларга халқ маънавиятининг, миллий қадриятларнинг такрорланмас намуналари сифатида кўринади. Буларнинг барчаси фольклорнинг кўплаб жанрларида мужассамлашади. Мақол, тез айтиш, топишмоқ, асотир (миф), эртақ, ривоят, афсона, қўшиқ, терма, дoston кабилар шулар жумласидандир.

Таълимнинг турли босқичларида ўқувчиларнинг ёш хусусиятлари ва адабий тайёргарликларига мос ҳамда мувофиқ тарзда халқ оғзаки ижодига мансуб бўлган турли жанрдаги юксак бадиият билан йўғрилган асарлар ўрганилади.

Фольклор асарларини ўрганиш бошқа адабий асарларни ўрганишдан тубдан фарқ қилади. Гап шундаки, фольклор асарларининг ўзига хос хусусиятлари уни ўқитишда ҳам ўзига хос ёндашувлар бўлишини тақозо этади.

Умумий ўрта таълим мактабларида, академик лицей ва касб-хунар коллежларида ўқувчилар фольклорнинг турли намуналари билан танишиб улгуришган. Дастур ва дарсликларда бу ҳақдаги дастлабки маълумотлар келтирилган. Олий мактабда эса ўзбек тили ва адабиёти йўналишида фольклоршунослик махсус ўқув предмети сифатида ўрганилади. Демак, талабалар, тегишли назарий маълумотга ҳам эга бўлишади. Бу ерда, дастлаб, оғзаки ва ёзма адабиёт орасидаги ўхшаш ва фарқли жиҳатларга эътиборни тортиш мақсадга мувофиқ бўлади.

Адабиётнинг оғзаки ва ёзма турларга ажратиш нисбатан кейинги ҳодиса эканлиги, дастлаб адабиёт фақат оғзаки шаклда юзага келганлигини эслаш жоиз.

Оғзаки ижоднинг халқ оmmasига нисбат берилиши, шунинг учун ҳам бу адабиёт халқ оғзаки ижоди деган ном билан юритилиши изоҳланиши керак. Айни пайтда, халқ оғзаки ижодининг бирданига кўпчилик томонидан яратилиши эмас, балки оммавий тарзда қўлланиши, муаллифининг аниқ бир шахс билан чегараланмаслигига ишора эканлигини тушунтириш ўринли бўлади.

Фольклор асарларининг ўзига хос хусусиятлари, айрим жанрларнинг генезиси ва поэтикаси, фольклор матнларининг талқинлари фольклор жанрларининг ўзига хос хусусиятлари, улардан таълим жараёнида фойдаланиш имкониятлари Н.П.Андреев, В.П.Аникин, А.М.Астахова, П.Г.Богатырев, А.Н.Веселовский, В.Е.Гусев, В.М.Жирмунский, Н.П.Колпакова, Ф.Е.Корш, Н.И.Кравцов, Ю.Г.Круглов, С.Г.Лазутин, Д.С.Лихачев, Е.М.Мелетинский, Э.В.Померанцева, А.А.Потебня, В.Я.Пропп, Б.Н.Путилов, Б.А.Рыбаков, М.А.Рибникова, В.К.Соколов, П.Д.Ухов, Ҳ.Зариф, М.Афзалов, М.Алавия, Т.Мирзаев, Ҳ.Раззоқов, О.Собиров, Б.Саримсоқов, К.Имомов, Ғ.Жалолов, Ҳ.Абдуллаев, М.Жўраев, О.Сафаров, У.Жуманазаров, А.Мусакулов, О.Мадаев, Ш.Турдимов, Ж.Эшонкулов ва бошқа кўплаб фольклоршуносларнинг асарларида берилгани ишни осонлаштиради. Уларга таяниб туриб фольклорнинг пайдо бўлиши, тарихий тараққиёти, фольклор жанрларининг моҳияти, ўзига хос хусусиятлари, уларнинг ёзма адабиётга муносабати, фольклордаги вариантлик, анъанавийлик, бадииятнинг ўзига хосликлари ҳақида маълумотлар берилади. Айниқса, таълимнинг куйи босқичларида ўрганиладиган фольклор асарларининг моҳиятини теранроқ ёритишга ёрдам берадиган илмий тадқиқотлардан, методик адабиётлардан кўпроқ ва унумлироқ фойдаланиш тавсия этилади.

Ҳар бир синфда фольклор материалларини танлашда ўқувчиларнинг руҳий ҳамда ёш хусусиятлари назарда тутилган. 5-синфдан бошлаб фақат фольклор асарларининг ўзинигина эмас, балки уларга боғлиқ ҳолда айрим назарий маълумотларни ҳам етказиш кўзда тутилган. Ўқитувчи мана шу дастлабки тажрибаларданок фольклор назариясининг элементар маълумотларини ўқувчилар онгига сингдириб бориши керак.

Адабиётшуносликда, хусусан, фольклоршуносликда фольклор жанрларини ўрганишнинг илмий-назарий асослари теран таҳлил этилган. Аммо фольклор асарларини ўқитиш жараёнида мана шу назарий асосдан етарлича фойдаланилмокда, деб бўлмайди.

Дарслик ва кўлланмалардаги таҳлиллар асосан фольклор асарларининг ғоявий мазмунини ёритишга йўналтирилган. Айрим ҳоллардагина асарлардаги қаҳрамонларнинг ўзига хос хусусиятларига эътибор қаратилади. Бу ҳам асосан, эпик асарлар таҳлилидагина кўзга ташланади.

Фольклор асарларининг шаклий хусусиятлари, айниқса, уларнинг тили эътибордан четда қолади. Ўқитувчиларнинг ана шу эътиборсизлиги ўқувчиларни фольклор асарларида мужассамлашган гўзалликдан бебаҳра бўлишларига сабаб бўлади. Ваҳоланки, турли жанрлардаги фольклор асарларидаги поэтик яхлитлик, уларнинг поэтикасидаги ўзига хосликларни идрок этиш ўқувчиларнинг адабий таълимида ниҳоятда катта аҳамият касб этади.

Буларнинг барчаси фольклор асарларини ягона тизим сифатида ўрганишни, фольклор асарларидаги тасвир принципларини, тасвир воситаларини, уларда мужассамлашган халқ эстетикаси асосларини ўзлаштиришни тақозо этади. Методика илми олдида булар ҳам энг жиддий вазифалардан бири сифатида турибди.

Фольклор асарларининг оиладан, мактабгача тарбия муассасларидан бошлаб ўрганилиши, бошланғич синфларда бунинг анча кенгроқ миқёсларга кўтарилгани умумий ўрта таълим мактабларида турли жанр, йўналишдаги фольклор асарларини чуқурроқ ва тўлароқ идрок этишга имкон яратади. Бу ҳолат халқ оғзаки ижодидаги ғоявий-бадий бойлик, ранг-барангликнинг ўзлаштирилишига пойдевор бўла олади.

Энг муҳими, улар фольклор асарларидаги ўзига хосликларни теран илғаб олишлари лозим. Фольклорнинг ёзма адабиётга муносабати, унга ўхшаш ва фарқли жиҳатлари, оғзаки ижодда халқ бадий тафаккур тарзининг ўзига хос тарзда мужассамлашишини улар онгли тарзда идрок этишлари лозим.

Фольклорнинг бошқа санъат намуналаридан бири эканлиги, айниқса, унинг мусиқа, театр, халқ қизиқчилиги, қўғирчоқбозлиги билан яқин алоқалари ҳақидаги тасаввурлари шакллантирилади.

Буларнинг барчаси ўқувчиларнинг оғзаки ҳамда ёзма нутқ малакаларининг такомиллашишига омил бўлади.

Шу мақсадда бўлажак тил ва адабиёт фанлари ўқитувчилари мавжуд илмий-назарий ҳамда методик адабиётлар билан пухта танишишлари, уларнинг мазмун ва моҳиятларини пухта ўзлаштиришлари лозим. Шу асосда улар фольклор жанрларининг

ўзаро алоқалари, таъсири ва поэтикаси ҳақида батафсил илмий маълумотларга эга бўлишади. Шунингдек:

- ҳозирги замонда таълимнинг турли босқичларида фольклор асарларини ўрганишнинг ўзига хос хусусиятлари билан танишилади;
- фольклор асарларининг ўқув дастурлари ҳамда дарсликлардаги берилишининг илмий-методик асослари билан танишади;
- фольклор асарларини ўқувчилар томонидан тушунилишининг педагогик-психологик асосларини кузатишади;
- умумий ўрта таълим мактабалари, академик лицейлар ва касб-хунар коллежларида фольклор асарларини ўрганишнинг ўзига хос хусусиятлари билан танишилади.

Фольклор асарлари ўзбек хонадонининг доимий йўлдошидир. У мактаб дастурларидан салмоқли ўрин олган.

Фольклор асарлари академик лицейларда махсус ўқув предмети сифатида ўрганилади.

Дарсларда кўпроқ фольклор асарларининг тарбиявий томонларига эътибор берилди. Унинг поэтикаси, эмоционал томонларига камроқ эътибор берилётгани сезилади. Эндиликда фольклор экспедициялари, этнографик саёҳатлар одат тусига кириб бормокда. Ўқувчиларнинг ўзлари бевосита фольклор асарлари ва материалларини тўплаш жараёنларига жалб этилаётган тажрибалар мавжуд.

Шунга қарамай ўқув юртларидаги фольклор асарлари таҳлилида кўпроқ илмийлик, академик услуб етакчилик қилмокда.

Аслида фольклор асарлари воситасида ўқувчилар бадий адабиётнинг ўзига хос хусусиятлари ҳақидаги илк тасаввурларга эга бўлишади. Улар поэтик нутқнинг, тилнинг поэтик усулларидаги ўзига хосликлар билан танишадилар. Улар фольклор асарларининг ижросида ҳам бевосита иштирок этишади.

Ўзбек фольклористларининг асарлари бу борада яхшигина манба ва материал ролини ўйнай олади.

Эндиликда фольклор асарларининг бадий хусусиятларини ўрганиш мактаб дастур ва дарсликларида устувор мавқе қозониб бормокда. Уларда ахлоқий-маънавий муаммоларнинг ёритилиши ҳам ўқувчилар дунёқараши ва қизиқишларига уйғун келмокда. Халқ оғзаки ижоди намуналарининг тил хусусиятларини таҳлил қилишга эътибор ортимокда.

Бир рукн остида ўзбек ва жаҳон халқлари эртакларининг берилиши, улардаги сюжет, мавзу, қаҳрамонлар, тасвир, поэтикага хос хусусиятлар жаҳон халқлари фольклоридаги яқинлик ва ўзига хосликларни идрок этиш имкониятини беради.

Фольклор асарлари ўқувчиларнинг мустақил ижодий фаолиятларини ташкил этишда ҳам кўл келади. Ёлалар мустақил равишда эртақ, топишмоқ, тез айтишларни тўқишга қизиқишади.

Машғулотлар давомида улар фольклор асарлари (эртақ, топишмоқ, миф, тез айтиш, қўшиқ, терма, достон) нинг жанр хусусиятларини аниқлай оладиган бўлишади. Уларнинг фольклор асарларига хос бўлган бадий тилнинг, бадий рамз ва деталларнинг, шунингдек, тасвир воситаларининг эстетик вазифалари билан бевосита танишиш имконига эга бўлишади.

Турли жанрлардаги фольклор асарлари намуналари билан танишиш жараёни ўқувчиларнинг бадий дидини шакллантиради, уни юқори босқичга олиб чиқади, улардаги адабий-ижодий кўникма ва малакаларнинг шакллантирилиши ҳамда ривожлантирилиши учун ҳам жуда қулай педагогик асос вазифасини адо этади.

Умумий ўрта таълим мактабларининг ўқув дастурларида фольклор асарларининг айрим намуналари тавсия этилган. Назаримизда, улар ягона тизим асосида танлаб олинган эмас, зеро, фольклор асарларини таълим босқичларида ўрганишнинг ягона илмий концепцияси ҳам ишлаб чиқилганича йўқ. Фольклор асарлари ҳам ягона, яхлит тизимнинг алоҳида бўгинлари сифатида ўрганилиши мақсадга мувофиқ бўлар эди.

Шунга қарамай, ҳозирги мавжуд ҳолатнинг ўзидан унумлироқ фойдаланиш йўллари излаш замонамизнинг долзарб муаммоларидан бири бўлиб турибди. «Такмиллаштирилган ўқув дастури»да фольклор асарлари қуйидагича берилган:

синф	мазмун	соат
5	ХИКМАТ ДУРДОНАЛАРИ Мақоллар Мақоллар халқ оғзаки адабиёти намунаси сифатида. Мақолларда халқ миллий тафаккури қаймоғининг акс этиши. Мақолларнинг шаклий тузилиши, уларга хос қисқалик, таъсирчанлик, тераклик каби хусусиятлар ҳақида маълумот. Мақолларнинг кишиларни эзгу инсоний фазилатлар руҳида тарбиялаш воситаси эканлиги. Мақолларнинг мавзу доираси. Ватанпарварлик, дўстлик, илм ва касб-хунар, оила, одоб, тарбия ҳақидаги мақоллар. Назарий маълумот: Халқ оғзаки ижоди тушунчаси.	2

	Топишмоқлар Топишмоқлар халқ оғзаки ижодининг ўзига хос жанри сифатида. Топишмоқларда инсон ва уни ўраб олган оламнинг ўхшатишлар, таққослашлар, саволлар воситасида ифодаланганлиги. Топишмоқларнинг шаклий тузилиши. Топишмоқларнинг савол ва жавоб қисмлари билан биргаликда бир бутун асарни ташкил этганлиги. Топишмоқ ва чистон. Назарий маълумот: Мақол ва топишмоқ тушунчалари.	1
	РИВОЯТ ВА ЭРТАҚЛАР ОЛАМИДА «Тумарис» ривояти «Тумарис» - мард ва жасур аёллар ҳақидаги ривоят эканлиги. Ривоятнинг юнон тарихчиси Геродотнинг «Тарих» асари орқали бизгача етиб келганлиги. Адабиётда «Тумарис» сюжети. Миркарим Осимнинг ҳаёти ва ижоди тўғрисида маълумот. Адиб «Тумарис» асарининг тарихий манбаларга асосланганлиги. Асарда она қалбида юз берган драманинг маҳорат билан ифодаланганлиги. «Широк» ривояти Широкнинг халқ қаҳрамони, ватан фидойиси эканлиги. Ривоятнинг юнон тарихчиси Полиеннинг «Ҳарбий хийлалар» китоби орқали бизгача етиб келганлиги. Широк ҳақидаги афсонанинг тарихий илдиэлари. М.Осим асарининг мазкур манба асосида майдонга келганлиги. Асарда Широк жасоратининг бадий ифодаси. Назарий маълумот: Ривоят ва афсона ҳақида тушунча. «Уч оғани ботирлар» эртаги Эртақнинг халқ оғзаки ижодининг қадимги ва кенг тарқалган жанри эканлиги. Ўзбек халқ эртакларининг ўзига хос хусусиятлари. «Уч оғани ботирлар» эртагининг бетакрор бадий олами. Унда халқ бадий даҳоси, фантазиясининг ёрқин намоён бўлганлиги. «Сусамбил» эртаги Эртақдаги жониворлар образининг моҳияти. Сусамбил адолат қарор тоққан ва ҳамма бахтли яшайдиган афсонавий юртнинг тимсоли сифатида. Эртақдаги тил, рамз ва бадий ифода хусусиятлари. Назарий маълумот: Эртақ ҳақида тушунча.	2 соат
6	Халқ қўшиқлари Қўшиқ халқ оғзаки ижодининг кенг тарқалган жанрларидан бири сифатида. Уларнинг турлари. Лирик қўшиқларда инсон ҳис-туйғуларининг ифодаланиши. Мавсум қўшиқларида халқимизнинг эътиқодий қарашларининг, шунингдек, болаларнинг йил фаслларига бўлган муносабатларининг қуйилиши («Бойчечак», «Читтигул» ва бошқалар). Меҳнат қўшиқларининг меҳнат жараёни билан боғлиқлиги («Хўп майда»). Маросим қўшиқларида тўй, аза ва бошқа маросимлар билан боғлиқ турли ҳолатларнинг тасвирланиши («Ёр-ёр», «Келин салом» ва бошқалар). Қўшиқларнинг бадий хусусиятлари. Назарий маълумот: Қўшиқ ва унинг турлари ҳақида тушунча.	2
7	«Равшан» достони Ишқий-сарғузашт достонларининг ўзбек халқ достончилигида катта ўрин тутиши. Бу хил достонларда ишқий моҳароларнинг асосий мавзу эканлиги. «Гўрўғли» туркумидаги ишқий-сарғузашт достонлар ва мазкур туркумда «Равшан» асарининг тутган ўрни. Достон воқеаларининг туркий халқлар достончилигида кенг тарқалган мотив	4

	эканлиги. Достоннинг бизгача етиб келишида Эргаш Жуманбулбулнинг хизмати. Достондаги Гўрўгли, Юнус пари, Авазхон, Равшан, Зулхумор, ака-ука каллар образларининг таҳлили. Назарий маълумот: Муболага ҳақида тушунча.	
8	«Кунтуғмиш» достони Халқ достонларининг миллат руҳиятини акс эттиришдаги ўрни. Халқ эпик достонларининг турлари. Туркий достонларнинг дунё достончилиги ривожда тутган юксак мавқеи. «Кунтуғмиш» ишқий-саргузашт достонларининг гўзал намунаси сифатида. Достонда Эргаш Жуманбулбул маҳоратининг намоён бўлиши. Асар сюжетининг саргузаштларга бойлиги. Қаҳрамонлар тақдирини белгилловчи ходисаларнинг маиший турмушга яқинлиги. Кунтуғмиш образи. Унга хос жўмардлик, тантилиқ, жасурлик ва айни вақтда соддалик сифатлари. Кунтуғмишнинг жангчи, ошиқ, эр, ота сифатидаги хусусиятлари. Кунтуғмиш табиатидаги самимият ва ишонувчанлик хислатлари. Холбеканинг фавқуллодда гўзал ва меҳрибонлиги. Холбека – ўзбек қизларига хос ўқтамлик, эркалик, шаддодлик ва майинлик сифатларига эга шахс. Холбека – фарзандлари ва эрининг ҳаёти учун ўзини бахшида қилувчи аёл. Достонда аёлларга хос сершубҳалилик, инжиклик, синчковлик сифатларининг ишонарли тасвирланганлиги. Холбеканинг оналик хусусиятлари тасвири. Достонда Гуркибой ва Моҳибой образларининг маҳорат билан тасвирланганлиги. Гуркибойга хос босиқлик, меҳрибонлик, мулоҳазакорлик ҳамда укаси Моҳибойнинг қув, тажанг, қайтмас йигитча эканлиги. Болалар табиатига хос хислатларнинг улар тақдирига таъсири. Достондаги Буврахон, Азбархўжа, Қосим, Холмўмин, чўпон образларининг ўзига хос шахслар сифатида акс эттирилганлиги. Достоннинг бадиий хусусиятлари. Асар сюжет чизиқларида мантикий изчиллиқнинг кучлилиги. Назарий маълумот: Достонларнинг шаклий тузилиши.	4
9	«Алпомиш» достони «Алпомиш» достонининг оғзаки эпик анъаналарда бизгача етиб келганлиги ва туркий халқлар орасида кенг тарқалганлиги. Достонни куйловчи бахшилар. Фозил Йўлдош ўғли ҳақида маълумот. «Алпомиш» қаҳрамонлик достонларининг юксак намунаси сифатида. Достонда тасвирланган давр. Унда оила учун кураш ва уруғ бирлиги масалаларининг акс этиши. Достоннинг асосий образлари. Алпомиш, Барчин, Қоражон, Қалдирғоч образларида мардлик, салокат, юртсеварлик, эзгулик ва вафодорлик фазилятларининг ифодаланиши. Достоннинг тили ва бадиий хусусиятлари. Муболағавий услуб қаҳрамонлик достонларининг ўзига хослигини белгилловчи омил сифатида. Достон сюжети ва мотивлари асосида яратилган адабиёт, кино ва тасвирий санъат асарлари. Назарий маълумот: Халқ достонлари ва уларнинг турлари ҳақида тушунча.	5

Демак, бу ерда оддийдан мураккабга деган тамойилга амал қилинган. Имкон қадар узвийлик ва узлуксизликка эътибор берилган. Унда фольклорнинг турли жанрлари (мақол, топишмоқ, эртак, ривоят, кўшиқ, достон) қамраб олинган.

Дастурдаги аннотация ва изоҳлар билан танишиш шуни кўрсатадики, уларда кўпроқ фольклор асарларининг ғоявий мазмунига, улардаги қаҳрамонлар савиясига, қаҳрамонлар характерининг айрим қирраларига урғу берилади. Уларнинг шаклий-поэтик хусусиятлари орқа планда қолиб кетади. Айниқса, фольклор асарларининг шаклий хусусиятлари, ифода имкониятлари, тасвир воситалари, тил хусусиятлари жуда кам эътибор олган. Дастурдаги бу хусусиятнинг ўқитувчилар фаолиятига ҳам, ўқувчиларнинг ўзлаштириш жараёнига ҳам таъсир кўратмаслиги мумкин эмас. Фольклор асарларининг поэтик хусусиятларини ўрганиш фақат адабиётшунослиқнинг эмас, балки адабиёт ўқитиш методикаси фанининг ҳам долзарб ва жиддий муаммоларидан биридир. Фольклор асарларининг моҳияти ва мазмунини тўғри, тўлиқ ва атрофлича тушуниш учун, айниқса, бунини ёш авлодга тушунтириш учун етук фольклористлар ҳамда методист олимларнинг фундаментал тадқиқотларидан хабардор бўлиш тақозо этилади.

Фольклор асарларининг ўзига хосликларидан бири уларнинг халқоналиги билан белгиланади. Халқоналикнинг моҳияти эса тасвирнинг халқ ҳаёти, унинг руҳият дунёсига, умуман, дунёқарашига оидлиги, халқ орзу-интилишларини ифодалашида, тасвирларнинг тушунарли ва таъсирчан тилида намоён бўлади.

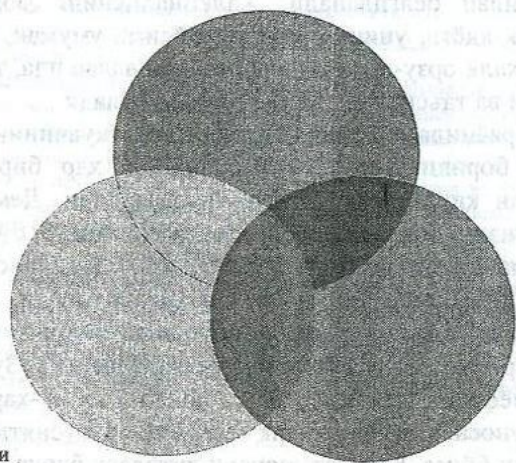
Таълим жараёнида мана шу хусусиятлар ўқувчининг онги ва шуурига етиб бориши керак. Фольклорнинг ҳар бир жанрида ҳаётнинг муайян қирраси акс этади, ифодаланади. Демак, яхлит тарзда, ягона тизим сифатида фольклор ўзи мансуб бўлган халқ ҳаётини ифодалайди. Аммо бунини жуда оддий, содда, қисқа, лўнда, тушунарли ва таъсирчан тарзда мужассамлаштиради. Фольклор асарларининг яна бир хусусияти шундаки, уларда маънавий-ахлоқий баҳолаш жуда аниқ кўриниб туради. Масалан, Зумраднинг кўриниши, қиёфаси тасвирдан бошлаб хатти-ҳаракатлари, бошқаларга муносабатига ҳақиқат тўлиқ ижобий хусусиятлар билан мужассамлашган бўлса, Қиммат тескари қутбдаги барча белгиларга эгадир. Алпомиш мардлик, жасорат, ҳалолликка қанчалик дахлдор бўлса, салбий қаҳрамонлар инсонни ерга урадиган нуқсонлар билан шунчалик зийнатлангандир.

Фольклор асарларининг воқелиги, композицияси, образлар тизими, қурилиши, вазни, тасвир принциплари ҳам ўзига хос эканлигини унутмаслик керак. Шунга кўра уларни ўқитиш ва

ўргатиш методикаси ҳам мана шу ўзига хосликлардан келиб чиқиши, уларга таяниши керак бўлади.

Психологларнинг кўрсатишича, болаларнинг муайян ёшида, хусусан, 10-11 ёш атрофида уларнинг тасаввурларида «содда-реалистик қарашлар устувор мавқе тутати. Шунинг учун ҳам айти шу ёшда халқ оғзаки ижодининг айрим намуналари, хусусан, топишмоқ, мақол, айниқса, эртақларни ўрганиш имкониятлари катта бўлади. Бу ёшда бадиий асардаги муаллиф нуктаи назарини тушуниш, ҳазм қилиш осон бўлмайди. Худди шунинг учун ҳам эртақ қахрамонларини ўрганиш улар учун қулай ва осон бўлади. Айниқса қахрамоннинг яққалиги, уларнинг ҳаракат миқёсларининг болалар тасаввурлари билан уйғунлиги, руҳий тасвирларнинг нисбатан чегаралангани шу ёшдаги ўқувчилар қизиқишлари ва дунёқарашига уйғун келади. Ушбу ёшда мутахассисларнинг кўрсатишича, ўқувчилар фольклор асарларини куйидаги яхлитликда тасаввур қилишади:

воқса

Гоя-
вий
мазмун

қахра-
мон

Мавзуга оид адабиётлар

1. Жуманазров У. Ўзбек фольклори ва тарихий воқелик. – Тошкент, Фан, 1991.
2. Жўраев М. Ўзбек халқ самовий афсоналари. – Тошкент, Фан, 1995.
3. Жўраев М., Нарзикулова М. Миф, фольклор ва адабиёт. – Тошкент, Алишер Навоий номидаги Ўзбекистон Миллий кутубхонаси нашриёти, 2006.
4. Имомов К., Мирзаев Т., Саримсоқов Б., Сафаров О. Ўзбек халқ поэтик ижоди. – Тошкент, Ўқитувчи, 1990.
5. Йўлдошев Қ. «Алпомиш» талкинлари. – Тошкент, Маънавият, 2002.
6. Мадаев О. «Алпомиш» билан суҳбат. – Тошкент, Маънавият, 1999.
7. Мадаев О., Собитова Т. «Ўзбек халқ оғзаки ижоди». – Тошкент, Университет, 1999.
8. Саримсоқов Б. Ўзбек адабиётида сажъ – Тошкент, Фан, 1978.
9. Ўзбек фольклорининг эпик жанрлари. – Тошкент, Фан, 1981.

Янги ўзбек адабиётини ўрганиш

«Янги ўзбек адабиёти» атамаси бугунга келиб ўзгача маъно касб этадиган бўлиб қолди. Аниқроғи, бу тушунчанинг қамрови кенгайди. Эндиликда у XIX асрнинг охирларини, бутун XX аср адабиётини, мустақиллик даври адабиётини, шунингдек, бугунги адабиётни ҳам яхлит ҳолда мужассамлаштирадиган бўлди.

Янги ўзбек адабиёти, ҳозирги ўзбек адабиёти, XX аср адабиёти деган номлар мана шу тушунчаларни ифодалаш учун қўлланган. Афсуски, буларнинг барчасини ҳам жуда муваффақиятли деб бўлмайди. Буларнинг ёнида «Миллий уйғониш даври ўзбек адабиёти», «Мустақиллик даври адабиёти» атамаларининг ҳам ўрни борлигини таъкидлаш жоиз.

Бу давр адабиётини ўрганишнинг ўзига хос мураккабликлари бор. Биринчидан, у хронологик жиҳатдан XX асрнинг ўзи билан чекланмайди. Унинг доирасига XIX асрнинг охириги чораги ҳам дахлдор бўлиб туради. Ҳозирги давр, яъни XXI аср адабиёти ҳам шу ном остида келаётганини эсдан чиқармаслик керак. Иккинчидан, XX аср бошларидаги адабиётнинг тўлиқ ва мукаммал манзарасини яратиш жараёни ҳозир ҳам давом этмоқда. Учинчидан, собиқ совет даврида яратилган адабий асарларга баҳо беришдаги бир ёқламалик барҳам топа бошлади. Эндиликда уларга бошқача, янги, мустақиллик шарофати билан қўлга киритилган эркин ва ижодий тафаккур андазалар билан ёндашиш устувор мавқе тутмоқда.

XX аср адабиёти устидаги баҳслар қизғин давом этмоқда. Унинг маъзи, моҳияти тобора кенгрок, чуқуррок, тўларок намоён бўлиб бормоқда. Китобхонлар бу давр адабиёти ҳақидаги асл ҳақиқатлар билан мукаммалроқ тарзда танишиб боришмоқда. Бўлажак ўқитувчилар ҳам бу жараёнларнинг туб моҳиятини теран англаб олишлари керак бўлади.

Шулардан бири асл манбаларни ўқишдаги мураккабликлар билан боғлиқ. Гап шундаки, XX асрнинг дастлабки чорагидаги адабиёт анъанавий тарзда араб ёзуви орқали оммалашган эди. Улар ўша давр матбуотида, газета ва журналларида, маҳаллий нашрларда чоп этилган. Айрим нашрларнинг қоғози жуда сифатли бўлган эмас. Шунга кўра уларни ўқишда араб алифбосидаги айрим ҳарфларнинг бошқа бир белгилар билан қориштирилиши юз бериши мумкин. Жумладан, Чўлпоннинг «Имом Фузулий» деган

мақоласи ҳақидаги бир ахборот тарқалган эди. Маълум бўлишича, асл матнда у «Имом Ғаззолий» деб номланган экан. Унинг муаллифи ҳам Чўлпон эмас экан. Бу ҳақда проф. О.Шарафиддинов шундай ёзади:

«Афсуски, бугунги кунда матбуот саҳифаларида биз анча-мунча ҳолларда масалани чуқур ўрганмай туриб, ховлиқмалик билан иш юритаётган, натижада «ярми ёлғон, ярми чин» гапларни ҳам «кашфиёт» тарзида тақдим қилинаётган фактларга дуч келяпмиз. Масалан, айрим журналларда «Гавҳар» деган ҳикоя Чўлпонники деб эълон қилинди. Ҳолбуки, бу ҳикоя ўз вақтида «Йўқсил» деган таҳаллус остида эълон қилинганди. «Йўқсил» эса 20-йилларда Баҳром Иброҳимовнинг таҳаллуси бўлган. Айрим «тадқиқотчилар»имиз сира андиша қилиб ўтирмай ўз чаласаводликларининг самарасини китобхонларга кўз-кўз қилишга ошиқади. Масалан, библиографик кўрсаткичларнинг бирида 20-йилларда Чўлпоннинг «Имом Фузулий» деган мақола эълон қилгани таъкидланади. Афсуски, мен ҳам бу гапга чиппа-чин ишониб, «Чўлпон» деган рисоламда уни айнан такрорлаганман. Аммо кейинчалик кўрсатилган манба («Инқилоб» журнали) текшириб кўрилганида мақоланинг номи «Имом Ғаззолий» экани, муаллифи ҳам бошқа одамлиги маълум бўлди. Яқинда Тошкент дорил-фунунида бўлган бир анжуманда нотиклар Бехбудий, Фитрат, Чўлпон ва бошқаларнинг асарларини чоп этишда текстологик хатоларга кўп йўл қўйилаётганини, бу арабча ёзувни ўқиш ва талқин қилишдаги саводсизлик оқибати эканини айтишди. Бундай хатолар асар матнини бузиб юборади, унинг маъносини хиралаштиради. Таассуфки, бундай хатолар Чўлпоннинг «Яна олдим созимни» деган китобида ҳам анча-мунча бор. Бунга китобнинг муҳаррири сифатида мен жавобгарман, албатта»¹.

Буларнинг барчаси нашр этилган мақола ва асарларга танқидий нуқтаи назардан қарашни, албатта, мутахассислар фикрига эътибор бериш зарурлигини яна бир марта кўрсатиб турибди.

Бу жиҳатдан О.Шарафиддиновнинг «Тирик сатрлар» китоби ҳақида «Ёшлик» журналининг 1990 йил 11-сонидagi мақола ҳақидаги мулоҳазалари ҳам эътиборлидир. Унда кўрсатилишича, 1969 йилда нашр этилган «Тирик сатрлар» китобида мавжуд бўлмаган факт ва ҳодисаларга нисбат берилган. Бугина эмас, китобнинг муҳаррири ўзини тўртинчи қаватдан ерга ташлаб

¹ Шарафиддинов О. Сардафтар саҳифалари. Мақолалар, хотиралар. - Тошкент, Ёзувчи, 1999, 48-49-бетлар

юборган, шу тарзда у ўша даврда бошига тушиши мумкин бўлган боло-ю қазолардан сақланиб қолган эмиш. О.Шарафиддинов бу гапларнинг асосиз эканлигини кўрсатиб, жумладан, шундай ёзади: «Бўлмаган гап! «Ие, қизик-ку,»- деб эътироз билдиришингиз мумкин, бу воқеа камида 22-23 йил аввал рўй берган бўлса, сиз буни қайқдан биласиз?! Тепасида турганмидингиз?» Ҳамма гап шундаки, «Тирик сатрлар» нинг муҳаррири мен эдим. Биламан, бир қанча одамларнинг қўлида китобнинг айрим нусхалари сақланиб қолган. Ўшалардан сўранглар - китобнинг камида уч жойида менинг фамилиям муҳаррир сифатида рақам қилинган. Китобга ишонмасангиз, ўша пайтда нашриёт раҳбариятида ишлаган одамлар бор - масалан, Иброҳим Ғафуров - улар гапимни тасдиқлаши мумкин. Мен қасам ичиб гувоҳлик бераманки, ҳеч қачон нашриёт биносининг 4-қаватидан ўзимни ташлаган эмасман, нафақат нашриётнинг, умуман, ҳеч қандай ташкилотнинг 4-қаватидан ҳам сакраган эмасман-а, Худога шукур, ман олтмиш учга қиряпман...»¹

Бу давр адабиётини ўрганишда адабиётнинг ўзида ниҳоятда залворли ўзгаришлар юзага келганлигини, одамга, оламга қарашларнинг узлуксиз равишда ўзгариб, такомиллашиб, янгиланиб борганлигини эътиборда тутиш керак.

Мавзу ва талқинларнинг жиддий тарздаги ўзгариши, янгиланиши бу давр адабиётининг асосий кўрсаткичлари бўла олади. Мумтоз адабиётимиз билан қиёсланганида бу давр адабиётининг кескин ўзгаришларга рўпара келганлигини тушуниш ва тушунтириш керак бўлади.

Адабиётдаги жанрлар ва образлар тизими ўзгарди. Жумладан, драматик тур ва унинг янги-янги шакллари, романчилик янги адабий ҳодисалар сифатида майдонга келди. Шеърятда ҳам кўламли янгиликлар кузатилди. Ишқий-интим шеърят ижтимоий-публицистик, сиёсий-фалсафий қамровдаги шеърятга кенгрок майдонларни бўшатиб берди. Шунинг учун ҳам бу даврда яратилган асарлар таҳлилида энди бошқачароқ ёндашувлар тақозо этилади.

Драматик асарлар таҳлилида сахна имкониятлари эътиборга олинishi, қаҳрамонларнинг «ҳаракатдаги ҳолатлари»га урғу берилиши, муаллиф нуқтаи назарининг бевосита қаҳрамонларнинг ўзига «ўтказилиши» бундай таҳлиларнинг марказида туриши керак бўлади. Уларнинг ўз замонларидаги долзарб муаммолар билан

¹ Ўша китоб, 52-бет.

уйғунлиги, замонавийликнинг бадиийликни юзага чиқаришдаги асосий омиллардан бири бўлганлигини ҳам эътиборда тутиш ўринли бўлади.

Ижтимоий тузум ва адабий ижод муносабатлари адабий асар таҳлилида йўл-йўлакай кўриб ўтиладиган муаммолардан эмас. Бу айниқса, адабиётимизнинг мазкур даврлари учун айрича аҳамият касб этади. Босқинчилик шароитида халқни маърифатга қорлаш, бутун асарларида маърифий ғояларни тарғиб-ташвиқ этишни асосий вазифа деб билиш ўша даврдаги ижодкорларнинг ижтимоий фаолликлари ҳамда заковатини, уларнинг шахс ҳамда ижодкор сифатидаги жасоратларини кўрсатиб туради. Мазкур ҳодисалар уларнинг асарлари, яратган ўлмас образлари мисолида кўрсатиб берилиши керак.

Албатта, ўша давр ижодкорларига, уларнинг асарларига бўлган муносабатларнинг, бу асарлар таҳлили ва талқинларининг хилма-хиллигига бўлажак адабиёт ўқитувчиларининг эътиборлари тортилиши шарт. Бунда адабий танқидчилигимиз ютуқларидан унумли тарзда фойдаланиш имкониятлари бор. Хусусан, Озод Шарофиддинов, Умарали Норматов, Бегали Қосимов, Абдуғафур Расулов, Баҳодир Каримовларнинг сўнгги пайтларда яратган тадқиқотлари адабиёт ўқитувчилари учун яхшигина методик ёрдам бера олади.

Таълимнинг турли босқичларида, хусусан, умумий ўрта таълим мактабларида, академик лицейлар ва касб-хунар коллежларида бу давр адабиётини ўқитиш асосий ўрин тутди. Жумладан, «Такомиллаштирилган адабиёт дастури»да синфлар кесимида қуйидаги манзарани кўриш мумкин:

5-синф	6-синф	7-синф	8-синф	9-синф
Ҳамид Олимжон. «Ойгул билан Бахтиёр» достони (3 с)	Ғафур Ғулом. «Шум бола» киссасидан (3 соат)	А.Авлоний. Ва- танни суймак», «Ватан» шеъри (2 с)	Фитрат. «Мир- рих юлдузи- га», «Ўғут», «Ўзалим, беафо гу- листоним» шеърлари (2с)	Абдулла Қодирий. «Ўткан кунлар» романи (5 с)
М.Шайхзода. «Искандар Зулқарнайн» достони (2 соат)	Туроб Тула. «Дўнан» хикояси («Етти зоғора» киссасидан) (2 соат)	Шухрат. «Мардлик афсонаси» балладаси (2 соат)	Ҳамза Ҳакимзода. «Заҳарли ҳаёт ёхул Ишк қур- бонлари» (3)	Чўлпон. «Ён- гин», «Қаландар ишқи», «Кўнгли», «Кишан», «Виждон

				эрки» шеърлари, «Кеча ва кундуз» романидан(5 с)
Шукрулло. «Умр хақида эртақ» шеъри (2 с)	Султон Жўра. «Муқаддас идеалининг тугилиши» шеъри (2)	Ҳамид Олимжон. «Ўзбекистон» шеъри (2 с)	Ғафур Ғулум. «Согиниш», «Вақт» шеърлари (2 с)	Ойбек. «Чимён дафтари» туркумидаги шеърлар ва «Қутлуғ қон» романи (5 с)
Абдулла Қодирий. «Улоқда» хикояси (2 с)	Х.Тўхтабоев. «Сарик девни миниб» кассаси (3 с)	Максуд Шайхзода. «Тошкентнома» достони (2 с)	М.Шайхзода. «Мирзо Улугбек» фожиаси (3 с)	Одил Ёқубов. «Улугбек хазинаси» романи (4 с)
Ойбек. «Фонарчи ота», «Боланинг кўнгли подшо» хикоялари (3 с)	Хайридин Салоҳ. «Юлдузлар афсонаси» балладаси (2 с)	М.Осим. «Ешлик айёмининг илк баҳори», «Язд чўли», «Қушлар тили» хикоялари («Зулмат ичра нур» кассасидан (3 с)	Усмон Носир. «Юрак», «Нил ва Рим», «Монолог» шеърлари (3 с)	А.Орипов. «Генетика», «Баҳор қунлариди», «Қуз манзаралари» шеърлари, «Сохибқирон» асари (дос-тондан парча) (5 с)
Ғафур Ғулум. «Менинг ўғригина болам» хикояси (3 с)	Абдулла Қахҳор. «Бемор» хикояси (2 с)	А.Мухтор. «Юлдузим», «Туғилиш», «Йўл», «Ўзимники бу умр...» шеърлари (2 с)	Асқад Мухтор. «Чинор» романи (4 с)	
У.Носир. «Юр, тоғларга чикайлик», «Йўлчи, «Болалигимга», «Ешлик», «Юрганмисиз бирга ой билан», «Гулзор-чаман...». (3 с)	Одил Ёқубов. «Музкаймоқ» хикояси (3 с)	Шукур Холмирозев. «Ўзбек характери» хикояси (3 с)	Саид Аҳмад. «Қочоқ» («Уфқ» романидан) (2 с)	
У.Ҳошимов. «Дунёнинг ишлари» кассасидан (4 с)	Эркин Воҳидов. «Нидо» достони (3 с)	С.Зуннунсва. «Менинг Ватаним!», «Ер узра қўнди окшом», «Қизимга», «Бувилар дуога қўлларин очиб» шеърлари (2 с)	Озод Шарафидинов. «Ўлсам айрилмасман кучоқларингдан» мақоласи (2 с)	

Миртемир. «Булут», «Шудринг», «Тўғай», «Балик ови», «Қишлоғим» шеърлари (3 с)	Саид Аҳмад. «Қоплон», «Собик» хикоялари (2 с)	Абдулла Қодирий. «Меҳробдан чаён» романидан (3 с)	Т. Сулаймон. «Илтижо», «Армон», «Тавалло», «Гул бир ён, чаман бир ён» шеърлари (2 с)	
Максуд Қориев. «Қалдирғочлар баҳорда келди» хикояси (2 с)	Зулфия. «Баҳтим бор, ажойиб кишилар аро...», «Боғлар қийос гулда», «Невара» шеърлари (3 с)	Чўлпон. «Бинафша», «Гўзал», «Кўнгил», «Халқ» шеърлари (3 с)	М.Юсуф. «Ватаним», «Меҳр қолур», «Юрт им, адо бўлмас армонларинг бор...», «Биз бахтли бўламиз» шеърлари (3 с)	
Ҳамза. «Жонларни жонони ватан», «Дардига дармон истамас» шеърлари (2 с)	П.Қодиоров. «Низомнинг тантилиги» («Авлодлар доғони» романидан) (3 с)	Абдулла Қахҳор. «Зилзила» кассасидан (2 с)		
Эркин Воҳидов. Ўзбегим қасидаси (2 с)	Тоғай Мурод. «Юлдузлар мангу ёнади» кассаси (3 с)	Миртемир. «Мен туғилган тупроқ», «Онагинам», «Тошбу», «Бетоблигимда» шеърлари (3 с)		
Абдулла Орипов. «Ўзбекистон» шеъри (2 с)	Жуманиёз Жабборов. «Ешлар Ватан хақида», «Китоб жавони», «Аҳмад Фарғоний сўзи» шеърлари (2 с)	Ш.Раҳмон. «Уруш суврати», «Чакан бўлма...», «Миноран калон», «Сулаймон тоғи этагида ўйлаганларим», «Еш тоғлар» шеърлари (3 с)		
Ў.Умарбеков. «Қизимга мактублар» (3 с)				
36 соат	33 соат	32 соат	26 соат	24 соат

Албатта, таълимнинг бу босқичида муайян ижодкорнинг ҳаёти, ижоди, унинг алоҳида олинган асарлари атрофлича, кенг ва чуқур ўрганилмайди. Бунинг амалда имкони ҳам йўқ. Ажратилган

соатлар микдори қатъий чегара вазифасини адо этади. Мазмун қамровининг кенглиги эса ўқитувчининг маҳоратига боғлиқ бўлиб қолади. Шунга қўра, дастурларда тегишли асарларни ўрганишнинг умумий йўналишлари кўрсатилади. Биз буни айрим намуналар мисолида кўришимиз мумкин:

Синф ва мавзу	Ўрганиладиган мавзу аннотацияси
5 У.Носир. «Юр, тоғларга чиқайлик», «Йўлчи», «Болалигимга», «Ёшлик», «Органмисиз бирга ой билан», «Гулзор – чаман...» шеърлари (3 соат)	Усмон Носирнинг ҳаёти ва ижоди ҳақида маълумот. Шоир шеърларида болаларга хос бегубор хис-туйғуларнинг ифодаланиши. Болалар табиатидаги хусусиятларнинг ушбу шеърларда маҳорат билан тасвир этилганлиги. У.Носир шеърларининг бадий хусусиятлари. Шоир шеърларида табиат гўзалликлари билан покиза калбли инсон туйғулари ўртасидаги ҳамоҳанглик. Усмон Носир шеърларида одамнинг гўзалликка муносиб бўлиши улкан бир истак мақомида ифодалангани.
6 Тоғай Мурод. «Юлдузлар мангу ёнади» қиссаси (3 соат).	Ёзувчи ҳаёти ва ижоди ҳақида маълумот. «Юлдузлар мангу ёнади» қиссасида ўзбек халқига хос урф-одат, руҳият ва маънавий қадриятларнинг ўта таъсирчан, ўзига хос йўсинда акс эттирилганлиги. Қисса қаҳрамони Бўри полвонга хос мардлик, танглик, ҳалоллик хислатларининг турли вазиятларда намойён бўлиши. Асарда ўзбек қишлоқлари ҳаётига доир ҳолатларнинг фоят жонли акс этганлиги. Аждодларга мансуб эзгу одатларнинг Шукур, Тиловерди, Темир сингари образлар тасвирида акс этганлиги. Қиссанинг таъсирчан ва ўзига хослигини таъминлаган омиллар. Асарнинг тил хусусиятлари. Назарий маълумот: Қисса ҳақида тушунча.
7 Абдулла Қодирий. «Меҳробдан чаён» романидан (3 соат).	Адиб ҳақида маълумот. Абдулла Қодирий ўзбек романчилик мактабининг асосчиси эканлиги. Унинг романларида реализм ва романтизм методларининг уйғунлашиб кетиши. «Меҳробдан чаён» романидаги «Баҳмалбоғда факр бир оила», «Танийсанми шу жажжи кизни?», «Чин ўртоқ», «Маҳдумнинг бахти» фаслларидаги узвийлик. «Чин ўртоқ» фаслидаги дўста садоқатнинг жозибали тасвири. Анвар ва Насим образлари таҳлили. Ёзувчининг маҳорати. Асарнинг тарбиявий қиммати.
8 М. Шайхзода. «Мирзо Улугбек» фожиаси (3 соат).	Адиб ҳаёти ва ижоди ҳақида маълумот. «Мирзо Улугбек» асари ўзбек адабиётидаги трагедия жанрининг етук намунаси сифатида. Асарда темирзода ҳукмдор Улугбек ҳамда олим ва маърифатпарвар Улугбек ўртасидаги зиддиятнинг акс эттирилиши. Улугбекнинг алломалик фазилатлари ва инсоний хислатларини ёритиш драматургининг бош мақсади эканлиги. Асарда шох ва олим Улугбекнинг фожиаси ҳақидаги ҳақиқат ва бадий тўқиманинг ўзаро муносабати. Трагедиядаги фалсафий руҳ ва тил жозибadorлиги. Назарий маълумот: Трагедия (фожа) ҳақида тушунча.
9 Абдулла Орипов. «Генетика», «Баҳор»	Абдулла Ориповнинг ҳаёт ва ижод йўли тўғрисида маълумот. А. Орипов - ҳозирги ўзбек шеърятининг забардаст вакили. Шоир лирикасининг ўзига хос хусусиятлари. Шеърларидаги кучли эҳтирос, табиийлик, фикрий теранлик, поэтик мукамаллик.

қунарида», «Куз манзаралари» шеърлари, «Сохибқирон» асари (драматик достондан парча) (5 соат).	Бадий тадқиқнинг пишиқлиги. Шеърини интонациянинг бетакорлиги, шиддаткор оҳанг билан сокин, осойишта, самимий руҳнинг уйғунлиги. Шаклий-услубий ранг-баранглик. «Генетика» шеърда авлод-аждод муносабатларининг сербўёқ ва таъсирчан ифодаланиши. Назарий маълумот: Лирик қаҳрамон образи.
--	--

Эътибор берилса, ушбу аннотацияларда болаларнинг ёш хусусиятлари, уларнинг умумий адабий тайёргарлиги ҳам эътиборга олинган. Таҳлилнинг умумий йўналишлари белгиланаётганда мазкур омиллар асосий таянч нуқтаси бўлиб хизмат қилган. Албатта, уларнинг барчасида асардаги бадийликни англаш ва англатиш етакчи ўрин тутаяётганлигини сезиш қийин эмас.

5-синф ўқувчисининг тасаввур оламидаги ўзига хослик, кузатишдаги жонли мушоҳаданинг кучлилиги эртаси ва унга яқин мавзуларнинг осонроқ ва таъсирлироқ ўзлаштирилишига имкон беради. Шунинг учун ҳам бу синфда Ҳамид Олимжоннинг «Ойгул билан Бахтиёр» достони бежиз танланмаган. Унда адиб ҳаёти ва ижоди ҳақида қисқача маълумот бериш назарда тутилади. Асосий урғу эса «Ойгул билан Бахтиёр» эртаги сюжети ва образлар тасвиридаги ўзига хосликларга қаратилади. Бу ўринда таҳлилнинг асосий йўналиши эртасидаги асосий қаҳрамонлар, уларнинг ўзига хос хусусиятлари, бу қаҳрамонларда бўртиб кўзга ташланадиган ахлоқий-маънавий сифатларни ёритишдан иборат бўлади. Эртасида эзгулик ва ёвузлик ўртасидаги кураш тасвирига эътибор тортилар экан, мана шу тушунчаларни ифодаладиган сўзларга, уларнинг қўлланилишидаги ўзига хосликларга урғу берилади. Эртасининг бадий хусусиятлари, ундаги тасвир ва ифода воситалари, асар тилининг фавқулodда содда, тушунарли ва раволиги, буларнинг натижасида юзага келадиган таъсирчанлиги устидан ишланади.

Усмон Носирнинг танланган шеърлари ҳам шу синф ўқувчилари учун катта қизиқиш уйғота олади. Айниқса, уларнинг бевосита табиат тасвири билан алоқадорлиги бу қизиқишларни янада орттиради. Ўқувчиларнинг шу ёшда ўқиган ва ёд олган шеърларини умрларининг охиригача ҳам эсда сақлашлари бежиз эмас.

6-синфда саргузаштларга бой бўлган асарлар танланган. Улар қаторида Ғафур Ғуломнинг «Шум бола», Туроб Тўланинг «Дўнан»

хикояси Х.Тўхтабоевнинг «Сариқ девни миниб» киссаларидан парчалар мавжуд.

Дастурда Тоғай Муроднинг «Юлдузлар мангу ёнади» киссаси таҳлилида миллий кадриятлар, ўзбек халқига хос урф-одат, рухиятнинг ўта таъсирчан, ўзига хос йўсида акс эттирилганлигига эътибор бериш кераклиги кўрсатилган. Ажратилган вақтнинг ниҳоятда чегараланганлиги (3 соат) киссани яхлитлигича таҳлил қилиш имконини бермайди. Шунинг учун ҳам киссада акс этган юксак инсоний туйғуларни ўзида мужассамлаштирган Бўри полвон образи таҳлиliga асосий урғу берилади. Унга хос бўлган мардлик, тантилиқ, ҳалоллик хислатларининг намоён бўлишига ўқувчилар эътибори тортилади. Айниқса, асарнинг тил хусусиятлари таҳлили айрича аҳамият касб этади.

9-синфда Абдулла Орипов асарларини ўрганиш учун беш соат ажратилган. Аммо ўрганилиши лозим бўлган асарларнинг миқдори ҳам оз эмас. Улар «Генетика», «Баҳор кунларида», «Куз манзаралари» шеърлари, «Соҳибқирон» драматик достонидан олинган парчалардан иборат. Бу ерда Абдулла Ориповнинг ҳаёти ва ижоди тўғрисида маълумот бериш ҳам, шоирнинг ижоди ҳозирги ўзбек шеъриятининг кўплаб етакчи хусусиятларини ўзида мужассамлаштирганини ҳам кўрсатиш, айти пайтда улардаги кучли эхтирос, табиийлик, фикрий теранлик, поэтик мукамалликнинг такрорланмас бир шаклларда ифода этилганини англатиш ҳам зарур бўлади.

Шоир оламини, одамини ўзига хос тарзда бадиий тадқиқ этади. Шоирнинг кузатувчанлиги ҳам фавқуллоҳда ўткир ва таъсирчан. У ҳеч ким кўрмаган нуқталарни жуда нозик даражада идрок этади, уларнинг ифодасида ҳам оҳори тўқилмаган сўзларни топа билади.

«Генетика» шеърида аждодлар билан авлодлар орасидаги муносабатлар мутлақо ўзига хос тарзда тасвирга тортилган. Уни мозийга дахлдорлик, мозийдаги ижтимоий-тарихий ҳамда ахлоқий-маънавий ҳодисаларга ворислик туйғуларининг ўзига хос тасвири дейиш мумкин. Халқимизда «олманинг меваси олма дарахтидан узоққа тушмайди» деган нақл бор. Шеърнинг моҳиятини мана шу ҳақиқатнинг ўзига хос бадиий талқини ташкил этади:

Мен яхши англайман, мозий не демак,

Тарихда ҳар кимнинг бор ўз замони.

Лекин танимизда кезар-ку бешак,

Олис боболарнинг минг йиллик қони.

Бизнинг авлодга ўтмишда яшаган буюк аждодларимиз Бобо Кайфий, Улуғбек, Муқанна, Бобур, Широқ, Эрийгитов, Алпомиш, Алишер ва бошқаларнинг нодир хислатлари, улуғ ишлари, бебаҳо ижодлари, юксак инсоний фазилатлари мерос бўлиб ўтган. Бу ҳар қандай фахр ва ифтихор манбаи бўла олади. Аммо шунинг ўзи кифоями? Шоирнинг назарида бу камлик қилади. Бундай буюк ўтмишга ворис бўладиган мукамал инсон руҳида ўз-ўзига бир савол ҳам бўлиши керак. Унинг моҳиятини мендан жамиятга, шу юртга, кейинги авлодларга нима қолади? деган саволга жавоб ташкил этади. Бу савол замондошга, юртдошга қаратилган. Унинг ҳам зиммасида улкан бурч ва масъулиятлар турганлиги юксак бадиий оҳангларда кўрсатиб берилган. Фикр ва ғоядаги салмоқ, фалсафий қарашлардаги залвор нозик бадиий билан ғоятда нозик уйғунликда тақдим этилган. Бир қарасангиз буюк аждодлар номининг далолат қилиши, тарихий ва афсонавий шахслар номидан иборат талмех, бир қарасангиз нодир кузатишлар самараси бўлган ўхшатиш ва истиоралар, фикрнинг изчиллиги ва мўллигидан юзага келган таъкид, фикр таъкидини юзага чиқаришига имкон берадиган қофия, заворли фикр оқимида муносиб тарзда танланган вазн — буларнинг барчаси шоир кўзлаган бадиий ниятнинг гўзал ифодаси учун хизмат қилган.

Замонавий адабиётдаги асосий хусусиятлардан яна бири уларни ўқигандан кейин ҳосил бўладиган тасаввурларнинг яқраг эмаслиги, хилма-хиллигидир. Буни Хуршид Дўстмуҳаммад Франц Кафканинг асари мисолида яхши ифода қилади:

«Йозеф К.нинг ҳибсга олиниши ҳақидаги хабар билан бошланган «Жараён» биринчи марта 1925 йилда нашр этилган бўлса-да, айрим маълумотларга кўра, у 1914-1915 йилда, бошқа маълумотларга қараганда эса 1918-1919 йилда ёзилган. Ҳар қалай Франц Кафка «Жараён»ни ёзганида 30-35 ёш орасида бўлган. Шу ёшдаги одам ҳаётнинг бу қадар мураккаб синоатларини қандай қилиб бир роман қаҳрамони тимсолида мужассам қила олди экан, деган савол ҳали-ҳануз дунёдаги кўплаб адибларни, мутахассисларни, адабиёт ихлосмандларини қизиқтириб келади, ўйга толдиради. Баҳсга чорлайди. Мунозарарага ундайди.

Тугал ечим, тугал хулоса эса топилмайди.

Борди-ю топилганда, борди-ю роман бир ўқишда кўнгилга, шу урга тўласича жо бўлиб кўя қолганида, уни иккинчи, бешинчи еттинчи марта ўқишга ҳожати қолмаганида «Жараён» деган ном

Франц Кафка деган исмга қўшилиб аллақачон унутилиб кетган бўлар эди».

Қадимги туркий адабиётни ўрганиш

Қадимги туркий адабиёт адабиётимизнинг таркибий қисмини ташкил этади. У кейинги даврлардаги адабиёт ривожини учун тегишли тарихий-адабий асос вазифасини адо этган.

Қадимги туркий адабиётнинг бир қатор ўзига хос хусусиятлари борки, таълим-тарбия жараёнида уларга алоҳида эътибор бериш зарурати сезилади. Гап шундаки, қадимги туркий адабиётни ўрганиш ва ўргатиш учун фақат адабиётшунослик ёки умумфилологик билимларнинг ўзи етмайди, улар озлик қилади. Бу ерда тарихчи, этнограф бўлиш, бир неча қариндош ва қариндош бўлмаган тилларни билиш, қадимги матнларнинг ўзига хосликларидан хабардорлик ҳам талаб этилади. Бундан олдин эса унинг чегараларини аниқлаб олиш зарурати ҳам борлигини эслатиш ўринли бўлади. Бу ёдгорликларнинг тарқалиш ҳудудига ҳам, уларнинг пайдо бўлиш ва яшаш даврларига ҳам алоқадордир. Уларни қуйида кўриб чиқамиз.

Географик чегаралар

Қадимги туркий обидалар кўпинча «Ўрхун-Энасой обидалари» номи билан юритиб келинган. Бунга мазкур ёдгорликларнинг топилиши ўрни сабаб бўлган эди. Бу ёдгорликларнинг дастлаб топилганлари, ҳажмига кўра анча йириклари Ўрхун ҳамда Энасой дарёси қирғоқларидан топилган. Ўрхун-Энасой ёдгорликларининг топилиши ва ўрганилиши XVIII асрдан бошланади. Рус хизматчиси Ремезов бу ҳақда дастлабки хабарни беради. Швед зобити Иоганн Стралленберг, олим Мессершмидт ёдгорликларни Европа илм аҳлига илк марта тақдим қилган эдилар.

Дастлаб, Ўрхун, Селенга ва Тўли дарёлари атрофидан — Шимолий Мўғулистондан тошга битилган обидалар топилди. Улар Ўрхун ёдгорликлари номини олди. Энасой дарёси қирғоқларида топилган ёдгорликлар ҳам шу ном билан аталади.

Ёдгорликлар топилганидан кейин уларни ўқиш, ўрганиш муаммоси кўндаланг бўлди. Аммо бу иш деярли бир ярим аср мобайнида ҳеч кимнинг қўлидан келмади. Ниҳоят, 1893 йилдагина

уларни ўқиш учун дастлабки қадам қўйилди. Шу йили даниялик олим Вилгельм Томсон ва рус олими В.Радловлар ёдгорликлардаги барча ҳарфларни ўқидилар.

Шундан сўнг уларни жиддий ўрганиш бошланди.

Ўрхун-Энасой обидалари «тош битиклари» деб ҳам юритилади. Бунинг сабаби кўпгина ёдгорликларнинг қабр тошларига ўйиб ёзилганидир. Уларнинг ҳажми анчайин улкан.

Жумладан, «Тўнюкук» битиктоши 2 та устунга ёзилган. Уларнинг бири 170, иккинчиси 160 см дан иборат. Бу ёдгорликни Елизавета Клеменц 1897 йили Шимолий Мўғулистонда эри Дмитрий Клеменц билан биргаликда излаб топган. Битиктош Улан-Батордан 66 км жануби-шарқдаги Баин Цокто манзилида бўлган ва ҳозир ҳам шу ерда сақланади.

«Култегин» битиктоши мрамрдан ишланган, баландлиги 3 м 15 см, қалинлиги 41 см, туб қисми 1 м 24 см бўлиб, юқорига томон торайиб борган. Ёдгорликни рус зиёлиси Н.М.Ядринцев (1842-1894) 1889 йили Мўғулистоннинг Кошо Цайдам водийсидаги Кўкшин Ўрхун дарёси қирғоғидан топган. У Улан-Батордан 400 км жанубда Қора Балғасун шаҳри харобаларидан 40 км шимолда жойлашган. Ёзувлар ўнгдан чапга ва юқоридан пастга қараб битилган.

«Билга хоқон» битигини ҳам Н.М.Ядринцев топган. У Култегин битиктошидан 1 км жануби-ғарбга ўрнатилган. Унинг бўйи 3 м 45 см, эни 1 м 72 см, қалинлиги 72 см, битиктош ағдарилиб, учга бўлинган ва айрим сатрлари нураб, ёзувлари ҳам зарар кўрган. У 80 сатрдан иборат. «Билга хоқон» битиктошида «Култегин» битиктошидаги 41 сатр такрорланган.

Қадимги туркий обидаларнинг асл манбалари топилган жойлар: Ўрхун ва Энасой дарёлари атрофлари, Турфон (Шарқий Туркистон), Осиё ва Европанинг кўпгина жойларидир. Шунга кўра уларнинг Мўғулистон, Германия (Берлин, Марбург, Майнц), Россия (Санкт-Петербург, Қизил, Минусинск), Хитой (Турфон, Урумчи, Миран Сучжой, Пекин), Буюк Британия (Лондон), Франция (Париж), Швеция (Стокгольм), Ўзбекистон, Қозоғистон, Қирғизистонда сақланиши кузатилади.

Географик ном сифатида Туркия атамаси қадимги Бобил (Византия) манбаларида мавжуд. VI асрда бу ном Кичик Осиёни англатган (Менандр).

¹ Хуршид Дўстмуҳаммад. Ҳаракатдан тўхтаган жараён кийсаси. - // Кафка Франц. Жараён, роман. Рус тилидан таржима. (Тарж.: Вафо Файзулло), Тошкент, Алишер Навоий номидаги Ўзбекистон Миллий кутубхонаси нашриёти, 2006, 5-бет.

IX-X асрларда Волга бўйидан Ўрта Европагача бўлган хуудлар ҳам шу ном билан аталган. Онадўли-Анатолия эса XII асрдан бошлаб Туркия номини олган.

Шунингдек, қадимги туркий халқлар яшайдиган жойлар Турон деб номланган. Бу ерларни форслар «туронзамин» дейишган.

Хронологик чегаралар

Қадимги туркийлар ўз тили, маданиятига эга бўлишган. Бу тилнинг энг қадимги даврлардаги тараққиёти ҳақида аниқ маълумотлар мавжуд эмас. Дастлабки ёзма манбалар эса VI-VIII асрларга тегишлидир. Улар Ўрхун-Энасой обидалари номи билан машҳур бўлган битиклардир. Ҳар ҳолда туркий тилнинг милонинг илк асрларидан бошланганини тахмин этиш мумкин. Бу тил XII-XIII асрларгача амалда бўлган.

Кўп асрлик тарих силсиласида бу тил намуналари шимолий-шарқда табиатга ишонч сифатида Ўрхун-Энасой обидаларида, шимолий-ғарбда христиан дини шаклидаги насронийлар ёзувларида, жанубий-шарқда булда динида сўғд, уйғур ёзувларида, монийлик динида моний ва уйғур ёзувларида, сўнгрок ислом динида араб ёзуви билан ёзилган.

Унинг сўнгги боскичдаги намуналари сифатида Махмуд Кошғарийнинг «Девону луғот ит-турк», Юсуф Хос Ҳожибнинг «Қутадғу билиг», Аҳмад Югнакийнинг «Ҳибат ул-ҳақойиқ» асарларини кўрсатиш мумкин.

Айрим тадқиқотчилар Аҳмад Югнакийнинг «Ҳибат ул-ҳақойиқ» асарини XII асрда эмас, балки Юсуф Хос Ҳожибнинг «Қутадғу билиг» асаридан олдинроқ ёзилган деб ҳам тахмин қилишади. Бу фараз дастлаб С.Е.Малов томонидан айтилган эди¹. Ўзбек олимларидан А.Мухаммадҷонов шу фаразни ривожлантиришга ҳаракат қилди. Аммо бундай қарашларда реал илмий асослар кўринмайди.

Олтин Ўрда маданиятининг Мисрга кўчиши умумтуркий адабиётининг шу ерлардаги мавқеини белгилаб берди. Биз унинг Миср заминида яшаб қолганлигига гувоҳ бўламиз. Бунинг асосий сабаби Чингизхон истилоси эди. Ана шу ҳалокатли даврда маданий – адабий марказнинг бир муддатта Олтин Ўрдага, ундан Сурия ва Мисрга кўчганлиги кузатилади.

Ёзув билан алоқадор ўзига хосликлар

Қадимги туркий обидалар фақат туркий хат билан ёзилган эмас. Дастлабки топилган обидалар қадимги туркий ёзувда битилган бўлса-да, у билан ёнма-ён тарзда уйғур ёзувининг ҳам қўлланиб келингани кейинроқ маълум бўлди. «Уйғур ёзуви билан туркий тилда яратилган дастлабки ҳужжат ва ёдгорликлар буддавийлик, манихейлик, христианликка оид турли муқаддас китобларнинг таржималари эди»¹. Кейинроқ бу ёзувда қўплаб адабий асарларнинг майдонга келганлиги яхши маълум. «Адабий, диний-фалсафий, тарихий, илмий асарлар, ҳуқуқий битиклар (ёрлик, тилхат, гувоҳномалар), хўжалик ишларига оид қайдлар, битиктошлар, ташрифнома ва бошқалар»² шу ёзув намуналари сифатида сақланиб қолган. Жумладан, Аҳмад Югнакийнинг «Ҳибат ул-ҳақойиқ» асарининг бир нусхаси уйғур ёзувида Зайнул Обиддин бин Султон Бахт Журжоний Ҳусайний томонидан 1444 йилда Самарқандда бошқа бир нусхаси эса Абдураззоқ бахши томонидан Истанбулда 1480 йилда кўчирилган³.

Савдонинг алоҳида мавқеи ҳақида ҳам тўхташ жоиз. Зеро, туркийлар муҳим савдо йўлларининг устида эди. Бу ҳолат бир қанча халқлар маданиятининг бир-бирларига таъсир кўрсатишига ҳам омил бўлди.

Биргина «Авесто» да ҳам туркий, ҳам эроний халқлар дунёқараши, урф-одатлари, яшаш тарзларига оид маълумотларнинг учраши тасодифий эмас.

Савдо алоқаларининг кенгайиши турли тиллар ва ёзувларнинг ҳам кенг тарқалишига сабаб бўлди.

Оромий ва юнон ёзувлари истеъмолда эди. Оромий ёзуви асосида шаклланган сўғд ва хоразмий ёзуви ҳам қўлланила бошлайди. Бу ёзув ёдгорликлари тангалар, муҳрлар, кумуш буюмлар ва айрим ҳужжатларда акс этган. Хоразмий ёзувининг энг қадимги намунаси Кўйқирилган қалъадан топилган бўлиб, эрамиздан олдинги III асрга оиддир.

Сўғд ёзувининг ёдгорлиги эса Тали Барзу (Сўғд) дан топилган сопол идиш синиғига ўйиб ёзилган ва у эрамиздан олдинги I асрга тегишли. Бу ёзув намуналарининг II-III асрларга оид обидалари

¹ Наджиб Э.Н. Культура и тюркоязычная литература мамлюкского Египта XIV века (исследование, транскрипция, текстологические примечания). - Туркестан, «Туран», 2004, с.3.

² Содиқов Қ. Туркий матнавислик тарихидан. - // Қаюмов А., Исмоков М., Отахўжаев А., Содиқов Қ. Қадимги ёзма ёдгорликлар. «Авесто», «Занд» китоблари. Сўғд фалсафий-ахлоқий ёзма ёдгорликлари. Туркий матнавислик тарихи. - Тошкент, Ёзувчи, 2000, 117-бет.

³ Наджиб Э.Н. Кўрсатилган китоб, 9-бет

¹ Наджиб Э.Н. Культура и тюркоязычная литература мамлюкского Египта XIV века (исследование, транскрипция, текстологические примечания). - Туркестан, «Туран», 2004, с.9.

Дунхуан (Шарқий Туркистон) дан топилган. Уларда Самарқандда яшаган она ва Дунхуанда турадиган киз ўртасидаги ёзишмалар ифодаланган. Ёзишмалар оилавий турмуш, Ўрта Осиё халқларининг юкори маданий савияси ҳақидаги ахборотларни беради.

Муғ тоғи (Панжакент яқини) даги қалъадан топилган 400 га яқин буюм алоҳида аҳамиятга молик. Улар орасида тўқилган қопқоқ ва сандиқлар устига тери қопланган аёллар идиши, айниқса, ундаги безатилган от ва қурол-анжомли суворий тасвири ва б. бор.

Қалъадан кўплаб ёзма манбалар ҳам топилган. Чармга ёзилган арабий битик хужжатда лашкарбоши Диваштичнинг жанг олдида иттифоқчиларидан ёрдам сўрагани баён қилинган (VIII аср). Айни пайтда улар ўз даврининг тарихий хужжати ва сўғд тилининг ёдгорлиги сифатида ҳам катта аҳамиятга эга.

Туркий рун ёзувининг ҳам кенг истёъмолда бўлганини Ўрхун-Энасой обидалари орқали яхши биламиз. Юнон тарихчиси Меландр сўғд элчиси Маниахнинг Константинополга Истами ҳоқоннинг «искиф ҳарфлари» билан ёзилган хатини олиб борганлигидан хабар беради. Аммо унинг туркий рун ёки сўғд ёзуви эканлиги ҳам аниқ эмас.

Исломдан олдин туркий халқлар орасида кенг қўлланган яна бир ёзув-уйғур ёзувидир. У VI-VIII асрдан эътиборан фойдаланилган. У ҳатто араб ёзуви билан ёнма-ён ҳолда XV асргача, Хитойдаги уйғурлар орасида эса кейинги асрларда ҳам истёъмолда эди. У сўғд ёзуви асосида шаклланган. Бу ёзув ўнгдан чапга қараб ёзилган. Унда 18 ҳарф бор. Ундаги ҳамма ҳарфлар қўшилиб ёзиш имкониятига эга. Шунга кўра уларнинг уч: сўз бошида, ўртасида ва охиридаги шакли мавжуд. Бу ёзув ҳақидаги дастлабки маълумот Маҳмуд Қошғарийнинг «Девону луғот ит-турк» асарида берилган. У «барча ҳоқонлар ва султонларнинг китоблари, ёзувлари қадимги замонлардан шу кунгача, Қашқардан Чингача. ҳамма турк шаҳарларида шу ёзув билан юритилади», — деб ёзган.

Мазкур ёзувда буддавия, моний, христиан динларига оид ахлоқий-таълимий асарлар, ҳуқуқий ва молиявий хужжатлар сақланиб қолган. «Қутадғу билиг» (Юсуф Хос Ҳожиб) асарининг XV асрда Ҳиротда кўчирилган нусхаси шу ёзувда битилган. «Ҳибат ул-ҳақойиқ» (Аҳмад Югнакий) асарининг ҳам уйғур ёзувидаги нусхаси топилган.

X асрда Бешбалиқ (Шарқий Туркистон) шаҳрида яшаган Сингу Сели Тутунг «Олтин ёруғ» асрини Хитой тилидан таржима

қилган. Бу асар таржимаси ҳам уйғур ёзувида битилган. Шунингдек, «Ўғузнома», «Мухаббатнома» (Хоразмий), «Латофатнома» (Хўжандий), «Маҳзан ул-асрор» (Мир Ҳайдар) ва бошқа кўпгина асарларнинг уйғур ёзувидаги нусхалари ҳам машҳурдир.

Сақланиш шаклидаги ўзига хосликлар

Руний ёзувдаги ёдгорликлар фақат тошга битилган эмас. Уларнинг қоғозга, турли буюмларга ёзилган намуналари ҳам бор. Масалан, «Ирқ битиги» («Таъбирнома») қоғозда ёзилган. Уни венгр олими А.Стейн Шарқий Туркистондаги Дунхуа манзилидан топган. (1907 йил).

Рун ёзувлари Талас водийсидан ҳам топилган. У ҳозирги Авлиё ота ва Тароз шаҳри яқинида бўлган қоялардаги ёзувлардир.

Шунингдек, қумуш кўзачаларга ёзилган руний ёзувлар Сибир ўлкасидан ҳам топилган. Эрмитаж (Санкт-Петербург) да сақланаётган 2 та кўзача шу ҳақда маълумот беради.

Минусинск музейида эса терига ёзилган руний битиклар мавжуд.

Ойна, қайиш тўқаси, қоғозга ёзилган бошқа руний ёзувлар ҳам кўп.

Турфон (Шарқий Туркистон) дан Ле Кок томонидан топилган руний ёзувлар орасида эски форс тилидаги битиклар ҳам мавжуд.

Вена (Австрия) музейида сақланаётган олтин идиш-товоқларда ҳам руний ёзувидаги ёдгорликлар бўлиб, улар бажноқ (печенег) тилида ёзилган.

Ёғочга ёзилган рун битиклари намуналари Эрмижада сақланади.

Ёдгорликнинг бутун дунё туркийшунослари ўрганишади. Бу уларнинг илмий-маърифий, бадий-эстетик аҳамияти нечоғли катта эканлигидан далолат беради. В.Томсон ва В.Радловлардан кейин С.Е.Малов, С. Г. Кляшторний, И. В. Стеблева, Ҳ. Ўрхун, Т. Текин, Н.Осим, Г.Айдаров, ўзбек олимларидан А.Рустамов, Ғ.Абдурахмонов, Н.Раҳмоновлар ўрганишган.

Ёдгорликлар ҳозирги ўзбек тилига бир неча маротаба ўтирилган. А.П.Қаюмов «Қадимият обидалари» китобида, Ғ.Абдурахмонов ва А.Рустамовлар «Қадимги туркий тил» китобларида ўша ёдгорликлардан намуналар келтиришган. Кейинги пайтларда Н.Раҳмонов «Олтун ёруқ» китобини ҳозирги ўзбек тилига табдил қилмоқда. Унинг намуналари «Ўзбек тили ва адабиёти»

журналининг 2005 йилдан бу ёндаги сонларида берилиб борилмоқда.

Талабалар билан дарслик, ўқув қўлланмалари, айрим мақола ва монографиялардаги маълумотларни ўрганиб, таҳлил қилиш мумкин. Масалан, академик лицейларнинг биринчи босқичи учун ёзилган дарсликда куйидаги материаллар мавжуд:

«Ёдгорликлар қайси мавзуларда баҳс юритади? Бу мавзуларнинг бадиий таҳлили қай тарзда кечади? Уларнинг аҳамияти нимада? Бу саволларга жавоб бериш учун бевосита обидалар матнига мурожаат қилайлик.

Сўзни «Тўноққ» битиктошидан бошлайлик. Тўноққ-шахс номи. У иккинчи турк хоқонлигига асос солган Элтариш хоқоннинг маслаҳатчиси ва саркардаси бўлган.

Тўноққ «Турк Билга хоқон давлатида бу битигни ёздирдим» дейди. Билга хоқон Элтариш хоқоннинг ўғли эди.

Битиктошдаги воқеалар Тўноққ тилидан ҳикоя қилинади: «Мен-Доно Тўноққ эрурман. Табғач давлатида тарбияландим. Турк халқи табғач давлатига бўйсунар эди...»

Сўнг ана шу давлатнинг-туркийларнинг ўз эркини қўлдан бериб қўйишларининг сабаби айтилади: «Турк халқи бошбошдоқликка, ўзибўларчиликка, бепарволикка йўл қўйди... ўзининг хони билан бирга бўлмади».

Мустамлака азоби, ўзга халқ таҳқири ёдгорликда қисқа ва лўнда, аммо ниҳоятда таъсирчан тарзда ифодаланади:

«...Табғачга таслим бўлганлиги учун тангри, ўл деган шекилли, турк халқи ўлди, йўқ бўлди, тугади. Турк Сир халқи ерида бирорта ҳам уруғ қолмади».

Ана шундай мусибат халқнинг бирлашмоғини, якдиллик билан ҳаракат қилмоғини тақозо этар эди. Ёдгорликда Тўноққ халқ етакчиси, доно маслаҳатчиси, кучли ва ботир саркарда сифатида намоён бўлади.

У етти юз кишини бирлаштириб, «шад» деган унвон олади. Бу турк хоқонлигидаги энг олий даражадаги унвонлардан бири эди.

Тўноққ Бўғу тархон ҳамда Элтариш хоқонлар билан бирга мамлакат мустақиллиги, эл-юрт фаровонлиги, юрт осойишталиги, чегаралар дахлсизлиги учун тинимсиз кураш олиб борди. У бу курашларнинг олдинги сафида эди. Аммо душманлар ҳам тинч ўтирмади. Улар кучларни бирлаштириш пайига тушишди.

Тасвир давомидида вазиятнинг кескинлашиб бориши, бунинг натижасида Тўноққ шахсиятидаги кучли нуқталарнинг тобора кенгроқ очилишини кузатиш мумкин. Хусусан, буюк саркардаларга хос бўлган таваккалчилик, довюраклик, жасорат, журъат, баъзан ниҳоятда кескинлик, чўрткесарлик, айни вақтда босиқлик, вазминлик хислатлари бу тасвирларда аниқ кўриниб туради. У катта тажриба эгаси сифатида намоён бўлади. («Хоқоним муваффақият қозонгани учун, мен ўзим муваффақият қозонганим

учун давлат ҳам давлат бўлди, халқ ҳам халқ бўлди, ўзим чол бўлдим, улгайдим».)

Тўноққ баҳодир ва жасоратли шахсина эмас, айни пайтда ўз атрофдагиларининг мустақкам жисслигини таъминлайдиган, ягона мақсад йўлида халқни бирлаштира олишининг уddасидан чиқадиган бошлиқ сифатида ҳам намоён бўлади. У, одамларнинг кўнглидан кечаётган ўйларни нозик даражада ҳис этади. Шу билан бирга уларнинг қалбларига таъсир этишининг йўлларини ҳам яхши билади. Шунга кўра, у Ватан ва юрт тақдирини, халқининг келажагини ўз қардошларига буюк хавотир билан етказганида, оз сонли кўшини ҳаракатга келади, натижада кўп сонли душман тор-мор бўлади.

Тўноққ буюк ватанпарвар шахс тимсолидир. Унинг ўз ватани, хоқони, кўшини, халқи билан фахрланиши, уларнинг борлигидан ўзини бахтиёр сезиши ёдгорлик матнига пухта сингдирилган.

Хатто душманнинг «хоқони баҳодир экан, маслаҳатчиси аллома экан» деган баҳосида ҳам шу руҳ мавжуд. Тўноққнинг хотиржамлиги эса «халқнинг томоғи тўқ эди» жумласи орқали ифодаланган.

Душманнинг туркийлар устига ҳужум уюштириши ҳақидаги ёвуз ниятини эшитган Тўноққнинг «тун ухлагим келмади, кундуз ўтиргим келмади» дейиши унинг ўз тақдирини халқ ва юрт тақдири билан нақадар яхлит ҳолда тасаввур қилишини кўрсатиб турибди.

Тўноққ ифтихоридаги энг асосий нуқта шундай ифодаланади: «Бу турк халқига қуролли душманни келтирмадим, яловли отни югуртирмадим».

Тўноққ обидаси ватан ҳақидаги мадҳиядир. У воқеий ёки бадиий асар бўлишига қарамай, унда ҳаёт ҳақиқати, тарихий ҳақиқат ҳам ўз аксини топган.

Туркий қабила ва элатларнинг ўзаро талашиб-тортишишлари ҳам, ташқи душман билан бўлган аёвсиз курашлар ҳам аслида тарихий ҳақиқатдир.

Элтариш, Бўғу, Билга хоқонлар ҳам тарихий шахслардир. Асарда тилга олинган кўнлаб қабила, уруғлар тарихда мавжуд бўлган, уларнинг бир қисми ҳозир ҳам алоҳида халқлар ва миллатлар таркибида яшаб келмоқда.

Ёдгорликда мурожаат, ундов, чақириқ, етакчилик қилади. Тўноққ табиатида тушкунлик, иккиланиш мутлақо кўринмайди. Унинг ҳаракатларида, сўзларида ўзига ҳам, бутун халқига буюк ишонч балқиб туради. Худди шу ҳолат унинг галабаларига асосий омил бўлади.

«Тўноққ» битиктоши композицион жиҳатдан етук асар. Унда ўзига хос бошланма, воқеалар ривож, хотима мавжуд. Шу композициянинг ўзида ҳам катта бадиийлик бор. Бу мақсад тўлалигича амалга ошган.

Ёдгорликнинг тил хусусиятлари эътиборга лойиқ. У VIII асрдаги адабий тил намунасидир. Асар тилидаги кўнлаб сўзлар ҳозирги ўзбек тилида айнан қўлланилади. Бир қисм сўзларда озгина товуш ўзгаришлари юзага келган, яна бир тоифа сўзлар эса бугунги истеъмолдан чиқиб кетган.

Ёдгорликда ўрни-ўрни билан сўзларнинг кўчма маъноларда қўлланиши сезилади. Шунингдек, мажоз, матал, мақоллардан фойдаланиш кучли:

«Табгач, Ўғуз, Хитой — бу учови қамал қилса, қамалда қолажаскимиз. Унда вужудининг ичу ташиини — молу жонини топигирган кишидай бўламиз. Юпқа йиғин тор-мор қилишга осон эмиш, ингичка йиғин узишга осон эмиш. Юпқа қалин бўлса, тор-мор қиладиган баҳодир эмиш, ингичка йўгон бўлса, узадиган баҳодир эмиш».

Асарда олтинга «сариқ», қумушга «оқ», туяга «эгри» сингари эпитетлар-сифатлар қўлланган.

Ундаги асосий тасвир воситаси аллитерациядир. Аллитерация-товушлар оҳангдорлиги, асосан бир хил товушларнинг такрорланиши натижасида юзага келадиган оҳангдорликдир. Унда унли ва ундош такрорланиши мумкин.

Ўнгра қитайини Ўлуртачи терман,

Бани Ўғузуг Ўлуртачи — ўқ терман.

Сўз такрори ҳам ёдгорликда кўп учрайди.

Табгач қаган яғимиз эрти

Ўн ўқ қагани яғимиз эрти.

Ундаги ўзига хос тасвир усулларида яна бир воқеа-ҳодисаларга муайян ёндашиш билан изоҳланади. Кўпинча бир неча воқеа-ҳодисалар ёки улар билан боғлиқ деталлар кетма-кет саналади:

«Турк будун ўлти, алқинти, йўқ бўлди». Бу ердаги кетма-кет саноқ воқеа зимиридаги даҳшатли мусибатни, кучли фожияни жуда ёрқин намоён этади. Ёки:

«Табгач, барданайин тег. Қитанй, ўндалайин тег. Бан йирдантайин тегайин». (Табгач, сен ўнгдан ҳужум қил! Хитой, олдиндан ҳужум қил! Мен чапдан ҳужум қилай!).

Бу ўғузлар орасидан келган кузатувчи нутқидан парча. У ўғузлар фикрини ифодаламакда. Бу ердаги саноқ душман томонидан солинаётган таҳдид ва хавф-хатар доирасининг нечоғли катталигини тасаввур этишга имкон беради.

Буларнинг ҳаммаси Тўнюқуқ битиктошининг юксак ватанпарварлик руҳи билан сугорилган қадимий нодир бадиий асар эканлигини яна бир марта тасдиқлаб туради.

Ўрхун-Энасой обидаларининг асосий қисми шу хоқонликлар тарихининг бадиий солномасидир. Уларнинг дастлабкилари юқорида айтилганидай қабрларга қўйилган тошлардан иборат бўлган. Масалан, «Билга хоқон» битиғи ҳам йўллуғ тегин қаламига мансуб. Бити гда «Култегин» ва «Тўнюқуқ» обидаларига хос бўлган анъана — қаҳрамонлик ва ватанпарварлик гоясини улуғлаш асосий ўрин тутади. Ёдгорликларда инсон шахси ва айниқса, унинг эрки билан боғлиқ масалалар теран бадиий таҳлил қилинган.

Битикдаги воқеалар Билга хоқоннинг ёшига боғлиқ ҳолда даврий изчилликда ифодаланган. Қаҳрамон ўн етти, ўн саккиз, йигирма икки, йигирма олти, йигирма етти, ўттиз, ўттиз бир, ўттиз уч, ўттиз тўрт, қирқ ёшидаги воқеаларни эслатади. Аслида бу воқеалар бутун бошли бир

халқ — туркийлар тарихидаги ниҳоятда жиддий бурилишлар ҳақида ҳикоя қилади.

Воқеалар Билга хоқоннинг ўн етти ёшида тангут тарафга лашкар тортиши билан бошланади. Мана галаба ифодаси: «Тангут халқини енгдим, ўглини, бор нарсасини, йилқисини, мол-мулкни олдим».

Бу Билга хоқоннинг дастлабки галабаси эди. Матн мавзуси ҳарбий соҳага алоқадор. Шунинг учун асосий фикр давлат, қўшин, ҳарбий салоҳият устида боради.

Ёдгорликда турли-туман жой, қабила номлари тилга олинган. Булар матнга ҳаққонийлик, ростлик руҳини сингдириб туради, сўзловчининг фикрларини далиллайди. Матнда — олти чуб сувдак халқи, табгач, басмил, идиқут, чик халқи, қирғиз, қорлуқ, тўққиз ўғуз, турк татаби — тургаи каби қабила ва уруғ номлари; Бўлучи, Бешбалиқ, Тамгудуқ бош, Тўғу балиқ, Антарғу, Чуш, Азганти кадаз, Мағи Қўрғон, Идар бош, Қўгман йиш, Сўнга йиш, Олтин йиш сингари жой номлари; Кам, Иртиш, Тугла (Тўли) сингари дарё номлари учрайди.

Булар аслида тарихан мавжуд бўлган номлардир. Ана шу ҳолат ёдгорликни тарихий услубда яратилган асарлар сирасига киритиш мумкинлигига далолат беради.

Асарда алоҳида бадиий тафсилотларни қаторлаштириш, муаллиф нутқида саноқ оҳанги етакчилик қилади. Масалан, қабила номлари (басмил, идиқут), муқаддас тушунчалар (тангри, муқаддас ер-сув, отам хоқон руҳи), қариндошлик атамалари (боласини, бекасини), киши танасининг аъзолари (сочини, қулогини, ёногини кесди) ва бошқалар бўлиши мумкин.

Билга хоқон обидасида ҳам — параллелизмлар, қиёслашлар асосий ўрин тутади.

«Йигирма икки ёшимда Табгач томон лашкар тортдим. Чача сангуннинг саккиз туманлик қўшини билан урушдим. Қўшинини ўлдирдим». (Қадим Японияда ҳам Сўеун — самурай, баҳодирлик унвони — ред.)

«Йигирма олти ёшимда Чик халқи Қирғиз билан душман бўлди. Кам дарёсини кечиб ўтиб, қирғиз томон лашкар тортдим. Ўрнанда жанг қилдим. Қўшинини тор-мор қилдим. Аз халқини таслим этдим».

«Йигирма етти ёшимда яна Қирғиз томонга лашкар тортдим. Найза ботиши қорни ёриб, Қўгман (Саян) йишга кўтарилиб, Қирғиз халқини уйқуда босдим. Хоқони билан Сунга йишда жанг қилдим. Хоқонини ўлдирдим. Давлатини ўшанда олдим. Ўша йили Тургаи тарафга, Олтин йишни ошиб ўтиб, Иртиш дарёсини кечиб юриш қилдим. Тургаи халқини уйқуда босдим. Тургаи хоқонининг қўшини ўтдай, бўрондай келди.

Бўлучида жанг қилдик. Хоқонни, ябғусини, шадини ўшанда ўлдирдим. Давлатини ўшанда олдим».

Учта парча матнда кетма-кет келган. Улар йигирма икки, йигирма олти ҳамда йигирма етти ёш билан боғлиқ.

Улардаги воқеалар тизимини шундай гуруҳлаш мумкин.

а) қаҳрамоннинг муайян ёши;

б) воқеа содир бўлган жой;

в) воқеанинг моҳияти;

г) натижа;

Дастлабки парчада бу 22 ёш билан боғлиқ, воқеа содир бўлган жой эса Табгачлар томони. У ерда Чача Сангун деган машхур саркарда билан жанг қилиниши воқеа моҳиятини англатади. Натижа эса қўшин билан урушиб, уни ўлдириши билан якунланган.

Кейинги босқич йигирма олти ёш билан алоқадор. Бу ерда воқеа содир бўлган жой Кам дарёсидан кейинги Урпандир. Воқеа моҳиятини жанг ташиқ қилади. Натижа ҳам ўхшаш: қўшин тор-мор қилинган, аз халқи таслим бўлган.

Олдинги парчадан фарқ воқеалар тафсилотининг бир озгина кенгайтирилиб, муайян аниқликлар киритилишида кўринади.

Охирги парча ҳам худди шу хилда тузилган. Фақат тафсилот анчагина кенгайтирилган. Воқеа моҳияти ва натижага кўпроқ эътибор берилган.

Сўзлар такрори ёдгорликдаги асосий тасвир воситаларидан биридир:

«Мен ўн тўққиз йил шад бўлиб турдим,

Ўн тўққиз йил хоқон бўлиб турдим

давлатни тутиб турдим.

Шу мисолимизда ўн олтига сўз иштирак этган бўлса, улардан б тасигина бир мартадан қўлланган, холос. Аммо сўзлар такрори матнда ғализлик тугдирмаган, аксинча, муаллиф фикрининг таъкидланишига алоҳида урғу билан кўринишига ёрдам берган. Буларнинг барчаси ёдгорликларнинг жуда катта маърифий ҳамда бадиий-эстетик аҳамиятга эга эканлигини кўрсатиб турибди».

Сўнг шу матн таҳлилига оид савол ва топшириқлар устида ишлаш мумкин бўлади:

1. Матндаги етакчи фикр-мулоҳазаларни ажратинг.
2. Қадимги туркий обидаларга қайси ёдгорликлар киради?
3. Уларни қандай тасниф қилиш мумкин? Нима учун?
4. Қадимги туркий обидаларнинг замонавий адабиётдан қандай асосий фарқлари бор, ўйлайсиз?
5. Бу хусусиятларин ўқувчиларга тушунтиришда қандай усуллардан фойдаланиш имкониятлари мавжуд?
6. Мавзуга оид асарлардан бири ҳақида бир соатлик дарс ишланмасини тузинг.
7. Ушбу мавзуга оид кўргазмалар қуроллар эскизиди тузинг.
8. Мазкур мавзуга оид тарқатма материаллар намунасини тузинг.

Мумтоз асарларни ўрганиш

Мумтоз асарларни ўрганиш бир қатор ўзига хосликларга эга. Уларнинг давр нуқтаи назаридан нисбатан анча олдин яратилгани, улардаги бадиий тафаккур тарзининг ўзига хослиги, ифодалардаги мураккаблик, услубий ўзига хосликлар, матнлардаги луғавий таркибнинг бугунги ўқувчи учун муайян қийинчиликлари шулар жумласидандир.

Мумтоз адабиёт намуналарини тўғри ўқиш унинг маъносини теран ва мукамал тушунишнинг дастлабки одими бўлиб, матндаги ноаниқликлар унинг мазмунини англаш йўлидаги биринчи ғовдир. Биргина мисол:

Юсуфи сиддиқ алайҳиссалом

Соқини зиндон эди ул субҳу шом¹.

Кейинги мисра бошида турган «соқини» сўзи туфайли матн мазмуни хиралашиб турибди. Ўқувчи дасбдурустдан уни «соқийни» тарзида тасаввур қилишга уриниб кўради. Табиийки, бу шакл матн мазмунига сингишмайди. Бу ердаги оддийгина имло хатоси, яъни «к» ҳарфининг «қ» тарзида ёзилгани мазкур ноаниқликни келтириб чиқарган. Бу кемтиклик тузатилса байтнинг асл ҳолати тикланади:

Юсуфи сиддиқ алайҳиссалом

Соқини зиндон эди ул субҳу шом.

Айрим сўзларнинг ҳозирги шакли ҳам китобхонни чалкаштириши мумкин. Ваҳоланки, унинг қадимги шакли ва маъноси мутлақо бошқача бўлган.

Мумтоз асарларимиз матнида арабча, форсча-тожикча сўзлар оз эмас. Шунга кўра, айрим ҳолларда уларга боғлиқ бўлган айрим имло хусусиятларини ҳам назарда тутиш керак бўлади. Изофали бирикмалар уларнинг бир кўринишидир. Бунга эътибор бермаслик, матннинг ғализлигига, ундаги таъсирчанликнинг пасайишига, ғалат маъно талқинига йўл очади.

Аммо изофали бирикмалар баъзан «алдамчи» кўринишга эга бўлиши ҳам мумкин. Бундай ҳолатларда матн таркибидаги мантиқий боғланишларга таяниш керак бўлади.

Нўкарлар тарғасин теб берди дастур,

Қамуглар кетти, қолди шох, Шовур.

Байтнинг hozirgi xolatida «тегишли кўрсатма берилганидан кейин барча тарқалиб кетди, фақат шох билан Шовур қолди» деган тасаввур уйғонади. Аммо мисраларни синчиклаб ўқиш уларда вазн сакталиги мавжудлигидан далолат беради. Бу сакталик иккинчи мисрага алоқадор. Маълумки, Қутб Хоразмийнинг «Хусрав ва Ширин» достони ҳазажи мусаддаси махзуф вазнида ёзилган. Бу вазннинг парадигмаси қуйидагича кўринишга эга:

V --- V --- V ---
V --- V --- V ---

Шеърни шу вазн парадигмасига мос ҳолда тасаввур қилиб кўрайлик:

Нў	кар	лар	тар	ға	син	теб	бер	ди	дас	тур
V	-	-	-	V	-	-	-	V	-	-
Қа	муғ	лар	кет	ти	қол	ди	шоҳ		Шо	вур
V	-	-	-	V	-	-	-	V	-	-

Маълум бўляптики, иккинчи мисранинг учинчи рукни бошлаб берадиган битта қисқа бўғин етишмаяпти. Бу табиийдир. Зеро, матнни ўқишда изофали бирикма изофасиз ўқилган. Натижада, юқоридаги ҳолат юзага келган. Изофани тикласак байт қуйидаги кўринишни олади:

Нўкарлар тарғасин теб берди дастур,

Қамуғлар кетти, қолди шоҳи Шовур.

Шу билан матн вазнидаги қусур ҳам барҳам топади:

Нў	кар	лар	тар	ға	син	теб	бер	ди	дас	тур
V	-	-	-	V	-	-	-	V	-	-
Қа	муғ	лар	кет	ти	қол	ди	шо	ҳи	Шо	вур
V	-	-	-	V	-	-	-	V	-	-

Аммо бу кўринишда «Шовур шох» тушунчаси қолади. Аммо Шовурнинг шох эмаслиги аён ҳақиқат. Унда мазкур байт қандай ўқилиши керак. Энди матннинг ўзига, яъни достоннинг бутун таркибига эътибор беришимиз керак бўлади. Матннинг кейинги қисмларида мазкур ҳолатнинг яна бир марта такрорлангани кўзга ташланади. Унда шох билан Шовурнинггина қолгани таъкидланади:

Шаҳаншоҳ энди тарғанг, деб айтти,

Бирин-бирин нўкарлар чикти-кетди.

Тек ул Шовур қолди шох қотинда,

Тақи икки қубузчи хизматинда.

Агар мана шу ҳолатни эътиборга оладиган бўлсак, олдинги байтимиз ҳам боғловчи вазифасидаги «у»ни қабул қилиши маълум бўлади:

Нўкарлар тарғасин теб берди дастур,

Қамуғлар кетти, қолди шоҳи Шовур.

Матн мазмунига таянган ҳолда, «шох»нинг бир узун ва бир қисқа (- v)ҳи жо тарзида ўқилиш имконияти ҳам борлигини таъкидлаш ўринли бўлади.

Нўкарлар тарғасин теб берди дастур,

Қамуғлар кетти, қолди шох, Шовур.

Унда байт тақтеси қуйидагича бўлади:

Нў	кар	лар	тар	ға	син	теб	бер	ди	дас	тур
V	-	-	-	V	-	-	-	V	-	-
Қа	муғ	лар	кет	ти	қол	ди	шо	х	Шо	вур
V	-	-	-	V	-	-	-	V	-	-

Буларнинг барчаси матннинг асл ҳолатига— кўлёзма нусхаларга қарабгина белгиланиши мақсадга мувофиқ бўлади.

Мумтоз адабиётни ўрганиш шеър санъатлари билан чамбарчас боғлиқ ҳолда олиб борилиши керак. Мумтоз адабиётимиз учун шеър санъатлари фавқуллодда катта аҳамият касб этади. Қадимий анъаналарга мувофиқ асарларнинг ёзилиш тарихини қайд этиш ҳамма вақт ҳам шарт ҳисобланган эмас. Аммо айрим шеърини санъатлар уларнинг яратилиши билан алоқадор бўлган кўплаб принципал масалаларга ойдинлик киритиши билан айрича аҳамиятга эга бўлади. Масалан, Юсуф Хос Ҳожибнинг «Қутадғу билиг» асари бизга уч кўлёзма нусхада етиб келган. Уларнинг ёзувлари ҳам турлича: иккита кўлёзма араб ва бир кўлёзма уйғур ёзувида амалга оширилган. Асарнинг йирик тадқиқотчиларидан бири Қ.Каримов асарнинг муаллиф варианты араб ёзувида яратилганини исботлаб берган. Бу исботда унга китобат санъати ёрдам берган.

Айрим шеър санъатлари матннинг бутун ва мукамаллигини ҳам таъмин этиб туради. Алишер Навоийнинг 20 жилдлик янги нашрида шундай мисралар бор:

Қайси дур ул, дуржи вафо гавҳари,

Қайси гуҳар, буржуи ҳаё ахтари¹.

Мазкур мисраларда бир қатор шеърини санъатлар қўлланган. Уларнинг кўзга кўриниб турганлари:

¹ Алишер Навоий. Мукаммал асарлар тўплами. 20 томлик [Тахрир ҳайъати: К.Яшин ва бошқ., П.Шамсиев илмий-танқидий матни асосида достонни изоҳлар билан нашрга тайёрловчилар: А.Ҳайитметов, И.Ҳаққулов; Масъул муҳаррир: Ё.Исҳоков]. Т.7.Ҳайрат ул-аброр. – Т.: Фан, 1991, 36-бет.

Қайтарик: қайси..., қайси..;

Зулқофиятайн: вафо гавҳари:ҳаё ахтари;

Ружу: гавҳари, қайси гуҳар;

Тарси: ҳар икки мисранинг ўзаро бир хил вазн ва бир хил оҳангдорликка эга бўлиши...

Мана шу охири шеърий вазнининг юзага чиқишида иккинчи мисрада битта чекиниш кўзга ташланади. Олдинги мисрада *дуржи вафо* изофали бирикмаси мавжуд. Кейинги мисрада ҳам *буржи ҳаё* изофали бирикмаси қўлланган. Аммо у ҳозирги ҳолатда «*буржуи ҳаё*» тарзида турибди. Мазкур шеърий санъат бир хил ритмик позициядаги иккита сўзнинг бир хил вазн ва бир хил оҳангда ўқилишини тақозо этади. Демак, бу ерда битта «у» товуши вазнга сиғмайди. Шунга кўра, мисранинг тўғри шаклини тиклаш имкони юзага келади:

Қайси дур ул, дуржи вафо гавҳари,

Қайси гуҳар, буржи ҳаё ахтари.

Бу ҳолат шеърий санъатларнинг текстологик жиҳатдан ҳам алоҳида аҳамиятга эга эканлигини кўрсатади.

Мумтоз адабиётни ўрганиш жараёнида, айниқса уларнинг шахсиятини тасаввур қилишда, айрим асарларнинг ёзилиш тарихини аниқлашда тегишли манбаларга муҳтожлик доимо сезилиб туради. Ушбу жараёнда ижодкорларнинг айрим мулоҳазалари, йўл-йўлакай айтган фикрлари ҳам уларнинг шахсиятини тушуниш учун катта имконлар бериши мумкин. Масалан, Алишер Навоий Ҳазрати Амир Қосим Анвор ҳақида «Мажолис ун-нафоис» тазкирасида маълумотлар берар экан, Анворийнинг меросидан мисол тариқасида икки байт келтиради:

«Ишқи ту ки сармойи мулки ду жаҳон аст,

Алминнату лиллаҳки, маро бар дилу жон аст.

(Оллоҳга шукри, сенинг икки жаҳон мулкига сармой
бўлган ишқинг менинг юрагим ва жонимдадир).

Яна бири буким:

Риндему ошикему жаҳонсўзу жома чок,

Бо давлати ғами ту за фикри жаҳон чи бок.

(Риндмиз, ошиқмиз, жаҳон ўртовчилар ва

ёкавайронлармиз.

Сенинг ғаминг турганда Дунё ғамини чекишдан не

фойда?!))»¹.

¹ Алишер Навоий. Мажолис ун-нафоис. – Муқаммал асарлар тўплами, Ўн учинчи том, Тошкент, Фан, 1997, 11-бет.

Шундан сўнг қуйидаги эслатма келтирилади:

«Бу фақир аввал назмеким ўрганибмен, бу сўнгги матлабдур. Ҳамону уч ёш била тўрт ёшнинг орасида эрдим, азизлар ўқумок таклифи қилиб, баъзи хайрат изҳор қилурлар эрди...»¹

Ушбу кўчирма Алишер Навоий шахсиятига оид айрим тафсилотларни тасаввур этиш имкониятини бериши билан эътиборлидир. Жумладан, у:

1) Навоийнинг биринчи ёдлаган шеъри ҳақида;

2) Навоийнинг шеъриятга бўлган ҳавасининг жуда эрта намоён бўлганлиги ҳақида;

3) Унинг илк болалигиданоқ кучли хотира эгаси бўлгани ҳақида;

4) Шоир ижодининг илк манбалари ҳақида маълумот бера олади.

Мумтоз адиблар ва уларнинг асарлари ҳақидаги қўшимча маълумотлар уларга замондош бўлган ижодкорлар, олимлар, буюк кишиларнинг тарихий, илмий, бадиий, мемуар асарларида ҳам сақланиб қолган. Шунга кўра таълим-тарбия жараёнида улардан фойдаланиш илмий ҳақиқатларнинг муқаммаллашувига, шунингдек, педагогик фаолият самарадорлигига ижобий таъсир кўрсатиши шубҳасиздир. Бу ерда бир мисол келтириш kifоя қилади. Яқин-яқинларгача ҳам «Гул ва Наврўз» достонининг муаллифи ҳақидаги қарашлар икки томонлама бўлиб турган эди. Айрим тарихий маълумотлардаги чалқашлик туфайли Ҳайдар Хоразмийга мансуб бўлган бу асар Лутфийга ҳам нисбат бериб келинади. Шайх Аҳмад Тарозийнинг «Фунун ал-балоға» асари топилганидан кейин бу ноаниқликка чек қўйилди. Маълум бўлишича, унда асардан парча келтирилиб, уларнинг Ҳайдар Хоразмийга тегишли эканлиги алоҳида кўрсатиб ўтилган экан². Асарнинг 1436-1437 йилларда ёзилгани муаллифнинг ўзи замондош бўлган воқеалар ҳақида маълумот берганлигини тасдиқлаб туради.

Савол ва топшириқлар:

1-топшириқ.

Қуйидаги матнни ўқинг, унинг мазмунини ўзлаштиринг:

XV асрнинг иккинчи ярми XVI асрлар адабиёти

XV асрнинг иккинчи ярми ижтимоий-сиёсий ҳаётдаги нисбий қўтарилишлар билан характерланади. Бу даврда Темурийлар сиёсатининг

¹ Ўша ерда.

² Хайитметов А. Темурийлар даври ўзбек дабиёти. (Талқинотлар, мақолалар, лавҳалар). – Тошкент, Фан, 1996. 26-бет.

ўзига хос қирралари янада кўпроқ намоён бўла бошлайди. Айниқса, Хусайн Бойқаро замонида Хирот гуллаб-яшнайди.

Улуғбек замонида Самарқандда илм-фан ниҳоятда юксалди, ўзбек фанининг дунёга ёйилишида бу давр ўзига хос ўрин тутлади. Хусусан, аниқ фанлар ривожли, айниқса, математика, астрономиядаги ютуқлар салмоқли бўлди. Биргина Улуғбек обсерваториясининг ютуқлари натижасида 1018 та юлдузнинг ҳолати ўрганилди. Маълум бўлишича, юлдузларнинг ўрнини белгилашдаги аниқлик ҳозирги замон ютуқлари билан деярли уйғун келади. Улуғбекнинг отаси Шохруҳ Мирзо қурдирган кутубхона салмоғига кўра ҳам, бойлигига кўра ҳам ўз замонасида тенгсиз эди.

Бу даврда фан, маданият ва санъатнинг беҳад ривожланиши кузатилади. Айниқса, меъморчилик, архитектура, мусиқа, тарих, астрономия фани катта ютуқларни қўлга киритади. Самарқандда Бибиҳоним, Шохизинда, Улуғбек мадрасалари, Гўри Амир, Улуғбек расадхонаси ўша давр меъморчилигининг гўзал обидалари сифатида бугун ҳам халқимизнинг фахру ифтихорига сабаб бўлиб келмоқда.

Хиротда Хусайн Бойқаро ва Алишер Навоийларнинг ташаббус ва раҳбарликларида кўпlab бинолар, мадраса ва хонақоҳлар, шифохона, ҳаммом ва карвонсаройлар қурилгани, ариқ ва каналлар қазилгани, боғ-роғлар барпо қилингани яхши маълум.

Фахриддин Хўжандий, Султонали Хўжандий, Юсуф Табиб сингари машҳур ҳакимлар тибб илмининг янада ривожланишига муносиб ҳисса қўшилиди.

Абдураззоқ Самарқандий, Мирхонд ва унинг ўғли Хондамир, Зайниддин Восифий, Заҳириддин Муҳаммад Бобур Шарафиддин Али Яздий, Ҳофиз Абрўларнинг катта меҳнатлари туфайли тарих илми нодир асарлар билан бойи.

Бу даврда адабиётшунослик ва тилишуносликка оид кўпlab асарларнинг яратилганлиги ҳам эътиборлидир. Уларнинг бир қисми бевосита араб тили, грамматикаси, луғатчиликка бағишланган бўлса-да, асосий ўрнунинг ўзбек тили рағнақи ва унинг мавқеини мустаҳкамлашга қаратилганлиги ҳам эътиборлидир. Шайх Аҳмад бин Худойдод Тарозий («Фунун ал-балоза»), Давлатшоҳ Самарқандий (1438-1491) («Тазкират уш-шуаро») Абдурахмон Жомий («Баҳористон», «Рисолайи аруз», «Рисолайи муаммо», «Рисолайи қофия»), Алишер Навоий («Мезон ул-авзон», «Мажолис ун-нафоис», «Муҳокамат ул-луғатайн», «Рисолаи муаммо»), Бобур («Муҳтасар»), Ҳилолий («Рисолайи қофия»), Атоулло Хусайний («Бадое ус-саное»)ларнинг асарлари бу соҳадаги бебаҳо кашфиётлардир. Бу асарларнинг жуда катта қисмининг бевосита Навоий таклифи ва мадади билан яратилганлиги ҳам диққатга сазовордир.

Айни пайтда темурийлар инқироzi ҳам шу давр билан алоқадор. Улуғбекнинг оламдан ўтиши билан (1449) ижтимоий-сиёсий ҳаётдаги кескинликлар жуда кучайди. Темур тузган буюк давлат эндиликда бир неча булақларга бўлина бошлаган, темурийлар алоҳида-алоҳида ҳукмронлик қилиши йўлини тута бошлаган эдилар.

Султон Хусайн Хуросонда, Абу Саид Мирзо ва унинг фарзандлари Мовароуннаҳрда ҳукмронлик қила бошлайдилар. Хирот ва Самарқанд, уларнинг ёнида Андижон, Бухоро, Балх маданият марказлари сифатида донг таратади. Шунга қарамай ҳукмдорлар ўртасида ҳам, уларнинг фарзандлари орасида ҳам ҳокимият учун талашини ва курашини асло тўхтаган эмас.

Бу пайтда дин ҳам ҳокимият билан ёнма-ён фаолият кўрсатиб келди. Исломи дини Хўжа Аҳрор қиёфасида темурийлар давлатининг таянч нуқталаридан бири эди.

Темурий ҳукмдорларнинг илм-фан, маданият, санъат ва адабиётнинг ривожига муносабатлари бир хил бўлган эмас. Аммо Темурнинг ўзидаги ҳислатлар (Навоий бу ҳақда шундай дейди: «агарчи назм айтмоққа илтифот қилмайдурлар, аммо назм ва насрни андоқ хўб маҳал ва мавқеда ўқубдурларким, анингдек бир байт ўқуғони минг яхши байт айтқонча бор») унинг фарзандлари ва набираларида ҳам мужассамлашган эди. Хусайн Бойқаро, Шохруҳ, Абобакр Мирзо, Улуғбек Мирзо, Бойсунгур Мирзо, Халил Султон, Султон Аҳмад Мирзо, Шох Ғариб Мирзолар эса бевосита бадий ижод билан шуғулланишган, уларнинг айримлари девон ҳам тартиб берган эдилар. Заҳириддин Муҳаммад Бобур бу сислсиладаги энг муҳим ва бебаҳо халқалардан бири эди. Бобурнинг фарзандлари ва набиралари орасида ҳам бадий ижод билан шуғулланиш анъанасининг давом этганлигини яхши биламиз.

Шайх Аҳмад бин Худойдод Тарозий «Фунун ал-балоза» асарида (ҳижрий 840 – милодий 1436-1437 йиллар) ўз давридаги ўн та шегърий жанрларга тавсиф беради (қасида, газал, қитъа, рубоий, маснавий, таржеъ, мусаммат, мустазод, мутаввал, фард). Ваҳоланки, Навоий ижодида – «Хазойин ул-маоний» да биз шегърий жанрларнинг 16 та хилини учратамиз.

Темурийларнинг ўзаро нифок ва курашлари Шайбонийхоннинг (1451-1510) тарих майдонига кириб келиши ва бу майдонда барқарор туриб қолиши учун имкон беради. Шайбонийхон кўчманчи ўзбекларнинг хони Абулхайрхоннинг (1428-1468) набираси эди. У 1499 йилда Темурийларга дастлабки зарбаларни бера бошлаган бўлса, кўп ўтмай уларнинг ўрнини деярли эгаллаб олади.

Бу даврда Абдурахмон Жомий ва Алишер Навоийлар ижоди жаҳон адабиётининг энг порлоқ намуналари сифатида эътироф этилади.

Бадий ижоднинг икки тилда яратилиши ҳам шу даврнинг муҳим хусусиятларидан эди. Аммо Навоий бошчилигидаги адабий ҳаракат туркий тил мавқеси учун қаттиқ кураш олиб боришда ва бу борада оламул галабаларни қўлга киритишда...

Хусайн Бойқаро (1438-1506). Хусайн Бойқаро фақат моҳир саркарда ва йирик давлат арбобигина эмас, балки истеъдодли адиб ҳам эди. У ўша даврдаги ўзбек фани, маданияти, айниқса, адабиётининг ривожига муносиб ҳисса қўнган. Ҳукмдор сифатида эса ўз даврида туркий тилда асарлар яратилишига имкон яратиб берган, бу ишларни амалий жиҳатдан рағбатлантирган эди. Адибнинг «Рисола» номи билан машҳур бўлган асари алоҳида тарихий, адабий, маърифий аҳамиятга молик. Унда, жумладан,

Навоий ҳақидаги кўплаб тарихий ҳақиқатлар ва эътирофлар акс этган. Хусайн Бойқаро Навоий ҳақида гаптириб: «..... турк тилининг ўлган жасадида Масиҳ анфоси била руҳ киюрди ва ул руҳ топқонларга туркий ойин алфоз тору нудидан тўқулгон ҳулла ва ҳарир кийдурди», дейди.

«Рисола» - ўзбек прозасининг яхши ва гўзал намунаси сифатида ҳам эътиборга моликдир.

Адиб ифтихор билан ёзадики, унинг замонида Хиротда юзта мадраса фаолият кўрсатади ва уларда мамлакат ташқарисидан келган кўплаб талабалар ҳам сабоқ олишади: «... ҳоло шукрим, дор ус-салтанатда тахминан юз ҳавзайи дарс бўлгайким, фазоли диния ва улуми яқиния адоиши ва Рум ақсосидин ва Чин сарҳадида дегинча жамеи ислом билодидин қобиш толиблар бу овоза ва музокараи беандозани эшитиб гурбат машаққатин ихтиёр қилиб, бу тахтгоҳга юзланурлар» («Шукрки, ҳозир салтанат маркази (Хирот) да тахминан юзта ўқув юрти бор бўлиб, дин фозиллари ва табиий фанларнинг олимларини деб Рум ерларидан то Чин чегарасигача бўлган барча ислом шаҳараларидан қобилиятли талабалар бу ўқув даргоҳлари ва (улардаги) ўхшаши йўқ суҳбатлар овозасини эшитиб, мусофирлик машаққатини бўйинларига олиб, бу шоҳлик марказига юзландилар)».

«Рисола» да Абдурахмон Жомий ва Алишер Навоийларнинг ижодлари-га жуда катта баҳо берилади. Жумладан, Жомий «жумланинг аълами (олими) ва афзали, фазоли (фазилатлар) дарёсининг дури поки» деб таърифланади. «Ғазаллари шўраангиз (оламга гавго солувчи, яъни кишида кучли ҳис ва ҳаяжон уйғотувчи), байтлари лутфомиз (лутфга бой)» эканлиги уқтирилади. Алишер Навоий ҳақида эса ниҳоятда нодир ва ҳаққоний фикрлар билдирилади. Навоийнинг «ҳақ сўз адаосинда далер (ботир, қўрқмас)»лиги алоҳида таъкидланади. Унинг «турк тилининг ўлган жасадида Масиҳ анфоси билан руҳ киюрди» деган таърифлари айни пайтда йирик шоирнинг самимий эътирофлари ҳам эди.

Хусайн Бойқаро «Хамса» ёзган буюк адибларни ўзаро чоғиштирар экан, Навоийнинг устун томонларини ҳам жуда оддий ва ишончли тарзда кўрсатиб беради: «Агарчи Шайх Низомий назм аҳлининг устодидур, ўз «Хамса»сини ўттиз йилда такмил берибтурур. Ва Мир Хисравким «Хамса» абёти ададин ўттиз мингдин ўн саккиз мингга ихтисор қилибтурур ва шуҳрати мундоқдурким олти-етти йилда тугатибтурур.

Бу фасоҳат (сўзнинг очиқ, равшан, равон, ёқимлилиги) майдонининг сафдар (сафлари ёрувчиси) ва балоғат (сўзни гўзал ва таъсирчан қилиб ифодалаш) беишаси (тўқайи, ўрмонзори) нинг газанфари (шер, арслони)..... бунёдининг ибтидоси (боиланиши)дин саводи (ёзуви)нинг интиҳоси (охир)гача ҳамоно икки йилдин ўтмади ва айтилгон авқот (вақтлар) ҳисобга кирса, деса бўлгайким, олти ойга етмадиким, анинг афсоналари рангинлигин ва абёти (байтлари) сеҳройинлигин ва тарокиби матонатин ва маонийси латофатин мутолаа қилган киши билгай ва мулоҳаза қилган киши фаҳм қилгай».

Унинг ўзи ҳассос шоир эди. Адиб ўзини «хаста кўнгул» дер экан, мана шу ҳассосликни, олам ҳодисаларига бефарқ қаролмасликни назарда тутлади.

Сўз маъноларини нозик даражада ҳис этиш ва бунини бошқарга ҳам етказиб беришнинг моҳирона йўлларини пухта эгаллаганлик адиб шеърлятида очиқ кўриниб туради.

Мен ҳилол ўлдим гамингдин, сен қуёшсан, эй санам,

Йўқ ажаб, гар бўлса мендин камлигу сендин карам.

Лирик қаҳрамон - ошиқ ўзини ойга (ҳилолга), маъшуқани эса қуёшга нисбат беради. Ошиқнинг ойга нисбат бериладиган ҳолатлари мумтоз адабиётимизда илк марта Хусайний ижодида учрайди. Ўз-ўзидан нима учун ошиқ ойга, маъшуқа қуёшга нисбат беришмоқда? деган савол туғилади. Бу саволга кейинги мисрада жавоб бор. Ошиқ учун камлик - камчилик (нуқсон ва нотугалликлар) хос. Худди шу ҳолат уни ҳилолга ўхшатиш учун асос бўлган. Одатда ҳилол деб янги кўринган ойни аташади. Шунинг учун ҳам у кўпинча ёрнинг қошига, ёки ошиқнинг қаддига нисбат берилади. Янги кўринган ой ҳозирги ҳолатда тўла ва бутун бўлмаган, яъни кемтиклиги, нотугалликлари бўлган ойдир. Шу маънода у ошиқнинг ҳолатини ифодалай олади. Қуёш эса тўла ва бутун оламни бирданга ёрита олади. Худди шунинг учун ҳам у «карам»лидир.

Бог аро хошок елдин ҳар тараф майл айласа,

Соясини айламас бошидин онинг сарви кам.

Бог ичида шамолнинг таъсиридаги ўт-ўланлар ҳар томонга қараб эгилaverишини ёки қуриган ўт-ўланларнинг учиб юришини кузатганмисиз? Биринчи мисрада шу ҳолатнинг тасвири берилган. Сарва собитлик бор. У соясини бир маромда тутиб тураверади. Анъанадан фарқли равишда бу ўринда ошиқ беқарорликда, маъшуқа эса барқарорликда тасвир қилинмоқда.

Кейинги мисраларда ошиқ булбул, парвонага нисбат берилади.

Чун гам-у фарёд-у афғони эрур гул шавқидин,

Ҳар ниҳол узра агар булбул наво тортар не гам.

Ҳар қаён сайр этса парвона шабистон¹ сахнида,

Бор бу равшанким чекар шамъ ўти кўнглидин алам².

Кўзу зулфунг бирла овзинг сиррин элтур жон аро,

Гар Хусайний дарди ишқинг йўлида бўлса адам³.

Куйидаги ғазал ҳам шоир ижодидаги энг яхши намуналардан бири сифатида қайд этилиши мумкин:

Эй жафо тиги, келиб мажруҳ кўксумни ёру,

Қўл яланг айлаб солиб ҳар ён ичимни ахтару.

Лирик қаҳрамоннинг мажруҳ кўксини ёришга таклиф этилаётган тигига эътибор бердингизми? У оддий тиг эмас, балки жафо тигидир. Кўкс, яъни кўкракни ёриб, ялангоч қўл билан унинг ичидан изланган нарса нима? Жавоб кейинги байтда мужассамлашган:

Ахтарурда топсанг ул кўнглумки, мажнуншевадур,

Ҳар нечук бўлса адам сахроси сори бошқару.

¹ шабистон - қоронғулик

² алам чекмоқ - бу ерда ўт, алангнинг юқорига кўтарилиши, баландлашиши назарда тутилди.

³ Адам бўлмоқ - йўқ бўлмоқ, нобуд бўлмоқ.

Демак, изланган нарса кўнгул. У қандай ҳолатда бўлишидан қатъий назар (ҳар нечук бўлса), уни адам саҳросига - йўқликка йўналтириши (бошқару) лозим.

Бошқарурда бормаса кўнгул адам саҳросига,

Тўш-тўшидин санчибон ул сори они қайтару.

Ўзингиз молни, кўй-кўзилар ёки эчки улоқларни далага ўтлатиш учун олиб борганмисиз? Ёки чўпоннинг шу ҳолатини кузатганмисиз? Дала-дашт (саҳро) йўналишидан четга чиқаётган жониворлар таёқ ёрдамида (яъни куч ишлатиб, мажбуран) йўлга солинади. Бу ҳолат кўпинча баҳордан кузнинг ўрталаригача бўлган муддатда уй ҳайвонларини тоғ ёки саҳроларга ёзги мавсумни ўтказиш учун олиб кетилаётган пайтда учрайди. Байт мазмунини мажозий тарзда бу кўнгулга нисбат берилмоқда.

Қайтарурда воқиф ўлким, ёна қайтиб келмасун,

Тенгри учун нотавон жонимни андин қутқару.

Бу ерда кўнгул ва жон бир-бирига зид қўйилмоқда. «Нотавон жон» «мажнуншева кўнгул»га тобе. Шунинг учун ҳам жон тобеликдан қутулмоқчи.

Қутқарурда нотавон жонимни ул бебоқдин,

Юз жафо айлаб ани келтур, қошимдин ўтқару.

«Бебоқ» кўнгулнинг сифати. Унинг маъноси «қўрқмас, ҳайқмас, тортинмайдиган; бевош» демакдир. Жонни кўнгулдан қутқаришида, барибир, уни яна бир марта кўриш иштиёқи устунлик қилади.

Ҳар қандай яранинг тузалиши учун кўп вақт керак бўлади. Қолаверса яра тикилар экан унинг ўрни қолади. Ошиқликда эса бундай яранинг ўрни мутлақо бошқача битади. Мана унинг тасвири:

Истабон келса яна кўксум шиқофин топмағай,

Ваҳки, бир марҳам қуюб ул чок кўксум бутқару.

Бу ерда «шиқоф» сўзи ёриқ, дарз, чок, тешиқ маъносини, «марҳам» эса малҳам, ярага қўйиладиган дори маъноларини англатади.

Айласанг мискин Хусайний жонини андин халос,

Вирди бу бўлғай дуода сен дағи доим ёру.

«Вирд»нинг маъноси бирор иш ёки сўзни қайта-қайта такрорлаш демакдир. Ўғтибор беряспизми? Шоирнинг қутулмоқчи бўлгани нима эди? Тўғри, кўнгул эди. Жони ундан халос бўлгандан кейин ҳам дуода «кўксимни ҳар доим ёргин» дейиши ошиқ кўнгул орзуларининг, ниятларининг барқарор ва мунтазамлигидан гувоҳлик беради.

Ўғтибор берган бўлсангиз шеър - газалда олдинги байтни тугаллаётган сўз кейинги мисранинг бошланишида қўлланмоқда. Бу усул орқали шоир айтмоқчи бўлган фикрига янада кўпроқ ўғтиборни тортишига муваффақ бўлади. Айни пайтда шу фикрнинг мантиқий ривожини ҳам таъминланади.

Шоирнинг бошқа шеърларида ҳам оҳори тўқилмаган мисралар, мутлақо янги сифатлаш ва ўхшатишлар, тасвирдаги нозик кузатишлар устунлик қилади. Мисол учун ҳижрондаги ошиқ кўнгулнинг ўртанишларини «қовуриладиган балиқ»га ўхшатиши ҳеч кимда учрамайди.

Ҳажр тобидин ичим бирён балигдек ўртанур,

Гар ватан тутсам балигдек чашмаи ҳайвон аро.

Куйидаги байтда эса ошиқ, изтироблари ўтга тушган қил образи орқали кўрсатиб берилади:

Эй фироқинг зулмидин жонимда ўт, кўнгулмда тоб,

Ўтқа тушкан қил киби жисмим аро ҳам печу тоб.

Хусайн Бойқаро нисбатан қийин ҳисобланган шеърини санъатларни жуда содда, табиий ва таъсирчан тарзда қўллай олади. Шулардан бири лаффу наирдир. Бу санъатнинг моҳияти шундан иборатки, шоир аввай бир неча ҳодисаларни санайди, бир ерга йигади, кейинги мисрада эса уларга алоқадор бўлган нарса, ҳодисаларни келтиради, уларни «ёйиб қўяди».

Сарв-у сунбул бирла гул васфидурур ул сафҳада,

Қадд-у зулф-у оразинг ёди била очсам китоб.

Бу ерда дастлаб сарв, сунбул ва гул келтирилган. Иккинчи мисрада эса уларга «алоқадор» бўлган қад, зулф ва ораз саналмоқда. Сарвнинг қадга, сунбулнинг зулфга, гулнинг юз (ораз)га ўхшатилишини яхши биламиз. Демак, адиб мана шу мантиқий алоқадорликни назарда тутиб улардан ўз мисраларида фойдаланган.

Куйидаги байтда эса қад билан юз биринчи мисрада келтирилмоқда. Уларга алоқадор бўлган сарв билан гул эса кейинги мисрада жойлаштирилган:

Қадду юзунг ҳажридин, ваҳким, манга бўлмиш мудом,

Сарв майли бир тараф, гул орзуси худ ҳаром.

Куйидаги мисраларда эса тарсе санъати қўлланган:

Тўқуб қоним, тараҳҳум қилмадинг ҳеч,

Кўруб ҳолим, табассум қилмадинг ҳеч.

Бу ерда ҳар икки мисрадаги сўзлар ўз тартибларига кўра (тўқуб-кўруб, қоним-ҳолим, тараҳҳум-табассум, қилмадинг ҳеч - қилмадинг ҳеч) бир-бирлари билан қофиядош бўлиб келган. Бунинг натижасида шеърнинг оҳангдорлиги ҳаддан ташқари кучайиб кетган, таъсирчанлиги ортган.

2-топширик. Матнни ўқиш, унинг композициясини таҳлил қилиш асосида кириш, асосий қисм ва хулосани ажратинг.

3-топширик. Матнга таянган ҳолда куйидаги саволларга жавоб беринг: Мақолани мантиқий-маъновий таркибига кўра таҳлил қилинг. Бунда куйидагиларга ўғтибор беринг:

1. Мақола асосидаги асосий назарий пойдевор нималардан иборат?
2. Мақолада масала қандай қўйилган?
3. Муаллиф олға сураётган асосий илмий ғоя нималардан иборат?
4. Муаллиф ўз тезисларини қай тарзда асосламоқда?
5. Хулоса.

4-топширик.

Мақолани маъновий қисмларга ажратинг. Куйидаги режа асосида мақоланинг мураккаб режасини тузинг:

I. Кириш...

II.

1.

2.
III.....

1.
2.
3.

IV. Хулоса...

5-топширик. Ҳар бир маъновий қисмларни таҳлил қилинг. Асосий, қўшимча ва такрорланувчи (асословчи ва тасдиқловчи) маълумотларни белгиланг. Реферат ёзишда уларнинг қайси бирларидан фойдаланиш мумкинлигини асосланг.

6-топширик. Режага мувофиқ тарзда реферат тайёрланг. Бунда куйидагиларни эътиборга олинг:

А) мақола мавзусини аниқланг (сарлавҳа ва киришга таянишингиз мумкин);

Б) Мақоладаги атама ва тушунчаларга тавсиф беринг;

В) Навоий давригача бўлган ўзбек адабиёти ҳақида илмий тадқиқот ишларини олиб борган олимларнинг эълон қилган ишларининг қисқача рўйхатини тузинг;

7-топширик. Мақолани таҳрир қилинг. Уни қай даражада қисқартириш мумкин деб ўйлайсиз? Уни амалда қисқартириб кўринг.

8-топширик. Мақоланинг аннотациясини тузинг.

9-топширик. Худди шу типдаги бошқа бир мақолани юқоридаги андоза асосида таҳлил қилинг.

Мустақил ишлар учун материаллар

1-машғулот.

Фольклор асарларни ўрганиш хусусиятлари

1-топширик. Қўйидаги матнни ўқинг. Унга ўз муносабатингизни билдиринг.

Фольклор асарларини ўрганиш бошқа адабий асарларни ўрганишдан тубдан фарқ қилади. Гап шундаки, фольклор асарларининг ўзига хос хусусиятлари уни ўқитишда ҳам ўзига хос ёндашувлар бўлишини тақозо этади.

Умумий ўрта таълим мактабларида, академик лицей ва касб-хунар коллежларида ўқувчилар фольклорнинг турли намуналари билан танишиб улгуришган. Дастур ва дарсликларда бу ҳақдаги дастлабки маълумотлар келтирилган. Олий мактабда эса ўзбек тили ва адабиёти йўналишида фольклоршунослик махсус ўқув предмети сифатида ўрганилади. Демак, талабалар, тегишли назарий маълумотга ҳам эга бўлишади. Бу ерда, дастлаб, оғзаки ва ёзма адабиёт орасидаги ўхшаш ва фарқли жиҳатларга эътиборни тортиш мақсадга мувофиқ бўлади.

2-топширик. Қўйидаги матнни ўқинг. Унга ўз муносабатингизни билдиринг. Тасавур қилингки, сиз 5-синфда «Халқ мақоллари» мавзусини ўтмоқчисиз. Бунда фольклор ва ёзма адабиёт ҳақида гатирмоқчи бўлсангиз, бунга болаларга қандай тушунтирган бўлар эдингиз?

«Адабиётни оғзаки ва ёзма турларга ажратиш нисбатан кейинги ҳодиса эканлиги, дастлаб адабиёт фақат оғзаки шаклда юзага келганлигини эслаш жоиз.

Оғзаки ижоднинг халқ оммасига нисбат берилиши, шунинг учун ҳам бу адабиёт халқ оғзаки ижоди деган ном билан юритилиши изоҳланиши керак. Айни пайтда, халқ оғзаки ижодининг бирданига кўпчилик томонидан яратилиши эмас, балки оммавий тарзда қўлланилиши, муаллифининг аниқ бир шахс билан чегараланмаслигига ишора эканлигини тушунтириш ўринли бўлади. Фольклор асарларининг ўзига хос хусусиятлари, айрим жанрларнинг генезиси ва поэтикаси, фольклор матнларининг талқинлари Ҳ. Зариф, М. Афзалов, М. Алавия, Т. Мирзаев, Б. Саримсоқов, К.Имомов, Ғ. Жалолов, М. Жўраев, О. Сафаров, У. Жуманазаров, А. Мусакулов, О. Мадаев, Ш. Турдимов, Ж. Эшонкулов

ва бошқа кўплаб фольклоршуносларнинг асарларида берилгани ишни осонлаштиради. Уларга таяниб туриб фольклорнинг пайдо бўлиши, тарихий тараққиёти, фольклор жанрларининг моҳияти, ўзига хос хусусиятлари, уларнинг ёзма адабиётга муносабати, фольклордаги вариантлик, анъанавийлик, бадииятнинг ўзига хосликлари ҳақида маълумотлар берилди.

Айниқса, таълимнинг куйи босқичларида ўрганиладиган фольклор асарларининг моҳиятини теранроқ ёритишга ёрдам берадиган илмий тадқиқотлардан, методик адабиётлардан кўпроқ ва унумлироқ фойдаланиш тавсия этилади. Булар қаторида куйидагиларни кўрсатиш мумкин:

Жуманазров У. Ўзбек фольклори ва тарихий воқелик. – Тошкент, Фан, 1991.

Жўраев М. Ўзбек халқ самовий афсоналари. – Тошкент, Фан, 1995.

Жўраев М., Нарзикулова М. Миф, фольклор ва адабиёт. – Тошкент, Алишер Навоий нгомидаги Ўзбекистон Миллий кутубхонаси нашриёти, 2006.

Имомов К., Мирзаев Т., Саримсоқов Б., Сафаров О. Ўзбек халқ поэтик ижоди. – Тошкент, Ўқитувчи, 1990.

Йўлдошев Қ. «Алпомиш» талқинлари. – Тошкент, Маънавият, 2002. Мадаев

О. «Алпомиш» билан сҳбат. – Тошкент, Маънавият, 1999.

Мадаев О., Собитова Т. «Ўзбек халқ оғзаки ижоди». – Тошкент, Университет, 1999.

Саримсоқов Б. Ўзбек адабиётида сажъ – Тошкент, Фан, 1978.

Ўзбек фольклорининг эпик жанрлари. – Тошкент, Фан, 1981».

3-топширик. Юқоридаги илмий китобларни ўқинг. Улардан бевосита амалий фаолиятингизда фойдаланиш учун кўчирмалар олинг.

4-топширик.

1) Музайяна Алавиянинг «Ўзбек халқ маросим фольклори. – Т: «Фан», 1974. – 222 бет. Китоби таҳлили. Матнни ўқиш, унинг композициясини таҳлил қилиш. Кириш, асосий қисм ва хулосани таҳлил қилиш.

2) «Сўздан сўзнинг фарқи бор» (Т.Мирзаев) мақоласини ўқиш, унинг композициясини таҳлил қилиш. Кириш, асосий қисм ва хулосани таҳлил қилиш.

5-топширик.

Мақолани мантикий-маъновий таркибига кўра таҳлил қилинг.

Бунда куйидагиларга эътибор беринг:

1. Мақола асосидаги асосий назарий пойдевор нималардан иборат?
2. Мақолада масала қандай қўйилган?
3. Муаллиф олға сураётган асосий илмий ғоя нималардан иборат?
4. Муаллиф ўз тезисларини қай тарзда асосламоқда?
5. Хулоса.

6-топширик.

Мақолани маъновий қисмларга ажратинг. Куйидаги режа асосида мақоланинг мураккаб режасини тузинг:

I. Кириш...

II.

1.

2.

III.

1.2.3.4.

IV. Хулоса...

7-топширик. Ҳар бир маъновий қисмларни таҳлил қилинг. Асосий, қўшимча ва такрорланувчи (асословчи ва тасдиқловчи) маълумотларни белгиланг. Реферат ёзишда уларнинг қайси бирларидан фойдаланиш мумкинлигини асосланг.

8-топширик. Режага мувофиқ тарзда реферат тайёрланг. Бунда куйидагиларни эътиборга олинг:

А) мақола мавзусини аниқланг (сарлавҳа ва киришга таянишингиз мумкин);

Б) мақол атамаси ва тушунчасига тавсиф беринг;

В) ўзбек халқ мақолларини тўплаб, нашр этишга ҳисса қўшган олимларни белгиланг;

Г) мақолларда қўлланадиган сўз маъноларининг турланишини изоҳлаб беринг.

Д) мақолларда қўлланадиган тасвир воситаларини тавсифланг. Уларни тегишли мисоллар билан далилланг.

Е) муаллиф хулосасини шакллантиринг.

9-топширик. Мақолани таҳрир қилинг. Уни қай даражада қисқартириш мумкин деб ўйлайсиз? Уни амалда қисқартириб кўринг.

10-топширик. Мақоланинг аннотациясини тузинг.

2-машғулот. Замонавий адиблар асарларини ўрганиш

1-топширик. Куйидаги матнини ўқинг. Унга ўз нуқтаи назарингиздан келиб чиқиб муносабат билдиринг:

«Замонавий адабиёт» атамаси бугунга келиб ўзгача маъно касб этадиган бўлиб қолди. Аниқроғи, бу тушунчанинг қамрови кенгайди. Эндиликда у XIX асрнинг охирларини, бутун XX аср адабиётини, мустақиллик даври адабиётини, шунингдек, бугунги адабиётни ҳам яхлит ҳолда мужассамлаштирадиган бўлди.

Ҳозирги ўзбек адабиёти деган ном мана шу тушунчаларнинг барчасини қамраб олади.

XX аср адабиётини ўрганишнинг ўзига хос мураккабликлари бор. Биринчидан, у хронологик жиҳатдан XX асрнинг ўзи билан чекланмайди. Ҳозирги давр, яъни XXI аср адабиёти ҳам шу ном остида келаётганини эсдан чиқармаслик керак. Иккинчидан, XX аср бошларидаги адабиётнинг тўлиқ ва мукаммал манзарасини яратиш жараёни ҳозир ҳам давом этмокда. Учинчидан, собиқ совет даврида яратилган адабий асарларга баҳо беришдаги бир ёқламалик барҳам топа бошлади. Эндиликда уларга бошқача, янги, мустақиллик шарофати билан қўлга киритилган эркин ва ижодий тафаккур андозалари билан ёндашиш устивор мавқе тутмокда.

XX аср адабиёти устидаги баҳслар қизғин давом этмокда. Унинг мағзи, моҳияти тоборо кенгрок, чуқуррок, тўларок намоён бўлиб бормокда. Китобхонлар бу давр адабиёти ҳақидаги асл ҳақиқатлар билан мукаммалроқ тарзда танишиб боришмокда. Бўлажак ўқитувчилар ҳам бу жараёнларнинг туб моҳиятини теран англаб олишлари керак бўлади.

Шулардан бири асл манбаларни ўқишдаги мураккабликлар билан боғлиқ. Гап шундаки, XX асрнинг дастлабки чорагидаги адабиёт анъанавий тарзда араб ёзуви орқали оммалашган эди. Улар ўша давр матбуотида, газета ва журналларида, маҳаллий нашрларда

чоп этилган. Айрим нашрларнинг қоғози жуда сифатли бўлган эмас. Шунга кўра уларни ўқишда араб алифбосидаги айрим ҳарфларнинг бошқа бир белгилар билан қориштирилиши юз бериши мумкин. Жумладан, Чўлпоннинг «Имом Фузулий» деган мақоласи ҳақидаги бир ахборот тарқалган эди. Маълум бўлишича, асл матнда у «Имом Ғаззолий» деб номланган экан. Унинг муаллифи ҳам Чўлпон эмас экан. Бу ҳақда проф. О.Шарафиддинов шундай ёзади:

«Афсуски, бугунги кунда матбуот саҳифаларида биз анча-мунча ҳолларда масалани чуқур ўрганмай туриб, ҳовлиқмалик билан иш юритаётган, натижада «ярми ёлғон, ярми чин» гапларни ҳам «кашфиёт» тарзида тақдим қилинаётган фактларга дуч келяпмиз. Масалан, айрим журналларда «Гавҳар» деган ҳикоя Чўлпонники деб эълон қилинди. Ҳолбуки, бу ҳикоя ўз вақтида «Йўқсил» деган таҳаллус остида эълон қилинганди. «Йўқсил» эса 20-йилларда Баҳром Иброҳимовнинг таҳаллуси бўлган. Айрим «тадқиқотчилар»имиз сира андиша қилиб ўтирмай, ўз чаласаводликларининг самарасини китобхонларга кўз-кўз қилишга ошиқади. Масалан, библиографик кўрсаткичларнинг бирида 20-йилларда Чўлпоннинг «Имом Фузулий» деган мақола эълон қилгани таъкидланади. Афсуски, мен ҳам бу гапга чиппа-чин ишониб, «Чўлпон» деган рисоламда уни айнан такрорлаганман. Аммо кейинчалик кўрсатилган манба («Инкилоб» журнали) текшириб кўрилганидан мақоланинг номи «Имом Ғаззолий» экани, муаллифи ҳам бошқа одамлиги маълум бўлди. Яқинда Тошкент дорилфунунида бўлган бир анжуманда нотиклар Бехбудий, Фитрат, Чўлпон ва бошқаларнинг асарларини чоп этишда текстологик хатоларга кўп йўл қўйилаётганини, бу арабча ёзувни ўқиш вва талқин қилишдаги саводсизлик оқибати эканини айтишди. Бундай хатолар асар матнини бузиб юборади, унинг маъносини хиралаштиради. Таассуфуки, бундай хатолар Чўлпоннинг «Яна олдим созимни» деган китобида ҳам анча-мунча бор. Бунга китобнинг муҳаррири сифатида мен жавобгарман, албатта»¹.

Буларнинг барчаси нашр этилган мақола ва асарларга танқидий нуқтаи назардан қарашни, албатта, мутахассислар фикрига эътибор бериш зарурлигини яна бир марта кўрсатиб турибди.

¹ Шарафиддинов О. Сардафтар саҳифалари. Мақолалар, хотиралар. - Тошкент, Ёзувчи, 1999, 48-49-бетлар

2-топширик «Бадий адабиётни ўрганишда асл манбаларга, албатта мурожаат қилиш керак» деган ақидага қандай қарайсиз? Уни маъқуллаш ёки инкор қилишга оид мулоҳазаларингизни тегишли далиллар билан айтиб бера оласизми?

3-топширик. Қуйидаги матнни ўқинг. Ундан таълим босқичларининг қайси бирида фойдаланиш мумкин? Мулоҳазаларингизни тегишли ўқув дастури ва дарсликлари мисолида асосланг.

«Бу жихатдан О.Шарафиддиновнинг «Тирик сатрлар» китоби ҳақида «Ёшлик» журналининг 1990 йил 11-сонидagi мақола ҳақидаги мулоҳазалари ҳам эътиборлидир. Унда кўрсатилишича, 1969 йилда нашр этилган «Тирик сатрлар» китобида мавжуд бўлмаган факт ва ҳодисалар унга нисбат берилган. Бугина эмас, китобнинг муҳаррири ўзини тўртинчи қаватдан ерга ташлаб юборган, шу тарзда у ўша даврда бошига тушиши мумкин бўлган балою қазолардан сақланиб қолган эмиш. О.Шарафиддинов бу гапларнинг асоссиз эканлигин кўрсатиб, жумладан, шундай ёзади: «Бўлмаган гап! «Ие, қизиқ-ку,»- деб эътироз билдиришингиз мумкин, бу воқеа камида 22-23 йил аввал рўй берган бўлса, сиз буни қаёқдан биласиз?! Тепасида турганмидингиз?» Ҳамма гап шундаки, «Тирик сатрлар»нинг муҳаррири мен эдим. Биламан, бир қанча одамларнинг қўлида китобнинг айрим нусхалари сақланиб қолган. Ўшалардан сўранглар - китобнинг камида уч жойида менинг фамилиям муҳаррир сифатида рақам қилинган. Китобга ишонмасангиз, ўша пайтда нашриёт раҳбариятида ишлаган одамлар бор — масалан, Иброҳим Ғафуров — улар гапимни тасдиқлаши мумкин. Мен қасам ичиб гувоҳлик бераманки, ҳеч қачон нашриёт биносининг 4-қаватидан ўзимни ташлаган эмасман, нафақат нашриётнинг, умуман, ҳеч қандай ташкилотнинг 4-қаватидан ҳам сакраган эмасман-а, Худога шукур, ман олтмиш учга қиряпман...»¹

4-топширик. Қуйидаги шеърларни ифодали ўқинг. Уларни академик лицейларнинг 3-босқичида ўрганиш учун дарс ишланмасига эскизлар тайёрланг:

Cho'lon

MEN SHOIRMI?

«Tarjimayi holim»ga

Xayolim bir uchib ketib qoladir,

*Men ham tizginini qo'yib beraman.
Zotan, qandoq qilib tutib turaman?
Eng nozik qilimga tegib qoladir.*

*Uchadir... uchadir... ming qabat ko'kni
Bir boshdan siypalab o'ta beradir.
Zerikmay, erinmay keta beradir,
Ba'zan hovliqtirib jinni yurakni...*

*Ko'lanka kabidir, o'tgan yeridan
So'ngra qarasangiz, bir nishon qolmas.
Yurgan yerlaridan oziq ham olmas,
Shunda zerikaman uning sayridan...*

*Bir zamon bir shirin joyga yetganda,
Nariga o'tmasdan to'xtab qoladir,
Oshiqdek yastanib, yotib oladir...
Shu choqda qiyonalish boshlanar menda.*

*Chunki xayolimning ko'zlari bilan
Bir go'zal holatni ko'rib turaman,
Lazzatga g'arq bolib, o'lib turaman.
U holni borliqning so'zlari bilan.*

*Anglatish qo'limdan kelmay qoladir,
Shu choqda tillarim qaldirab ketib,
Borlig'im — yo'qlikka g'ildirab ketib
Demakki: «Boshqalar bilmay qoladir —*

*Shunday go'zallikni! Attang agar men
Rassom bo'lsam edi, chizib berardim,
O'xshash nusxa bilan yozib berardim.
Shu ojiz holimda shoirmanmi men?..»*

*Shoirlik menda bir soyami, deyman,
Har bir tushunchamni yoza olmagach,
Rassomdek xayolga chiza olmagach,
Haqir borlig'imga ko'p afsus yeyman...*

*Xayolim yuksakdan tushib ketadir,
Shoirlik chang bo'lib uchib ketadir...*

¹ Ўша китоб, 52-бет.

ВАҚТ

(Менга соат тақдим этган жияним майор Ҳамидулла Хусан ўғлига бағишланган)

Гунча очилгунча ўтган фурсатни
Капалак умрига қиёс этгулик,
Баъзида бир нафас олгулик муддат —
Минг юлдуз сўниши учун етгулик.

Янаш соатининг олтин капкури
ҳар бориб келishi — бир олам замон.
Кошнот шу дамда ўз кўрасидан
Ясаб чиқа олур янгидан жаҳон.

Ярим соат ичнда тугилиб, ўсиб,
Яшаб, умр кўриб, ўтгувчилар бор;
Кўз очиб юмгунча ўтган дам — қиммат,
Бир лаҳза мазмунни бир бутун баҳор.

Бир оннинг баҳосини ўлчамоқ учун
Олтиндан тарозу, олмосдан тош оз.
Нурлар қадами-ла чопган секунднинг
Барини тутолмас аюҳаннос овоз.

Ўнгит тедмурад қизнинг кўзига,
Киприк сузилиши, майин табассум...
Қўша қаримоққа муҳр бўлади
ҳаётда икки лаб қовушган бир зум.

Янаш дарбозаси остонасидан
Зарҳал китоб каби очилур олам,
Тириклик кўркидир меҳнат, муҳаббат,
Фурсатдир қилгувчи азиз, мукаррам.

Қатрада осмон акс этганидек,
Жаҳондай маънодор қорачигимиз.
золиб асримизга қуёшдан машъал,
Замон кўрасининг сўнмас чўгимиз.

Ғалаба амри-ла мағлуб немиснинг
Генерали қўл қўйди. Уч секунд фақат...
Шу малъун имзода одамлар ўқур
Миллион йил фашистнинг умрига лаънат.

Азиз асримизнинг азиз онлари,
Азиз одамлардан сўрайди қадрин.
Фурсат ганиматдир, шоҳ сатрлар-ла
Безамоқ чоғидир умр дафтарин.

Шухрат қолдирмоққа Геростратдек
Диана матбадин ёқмоқ шарт эмас,
Кўпларнинг бахтига ўзликни жамлаб,
Шу улус бинога бир гишт қўйсак бас.

Ҳар лаҳза замонлар умридек узун,
Асрлар тақдири лаҳзаларда ҳал.
Умрдан ўтажас, ҳар лаҳза учун
Қудратли қўл билан қўяйлик ҳайкал.

Ҳаёт шаробидан бир қултум ютай
Дамлар ганиматдир, умрзоқ соқий.
Қуёшқи фалакда кезиб юрибди,
Умримиз боқийдир, умримиз боқий.

Ҳашима ХУДОЙБЕРДИЕВА

ДОРИЛАМОН КУНЛАР КЕЛДИ...

Онагиллам!
Дориламон кунлар келди, шафақлари ол,
Қаён боқсанг, шайланишлар ва созлашлар тор.
Олча гулин кўзларингга суртасан беҳол,
«Бу кунларга етганлар бор, етмаганлар бор».
Сўлгин-сўлгин лабларингдан учаркан шу сўз,
Отагинам ҳаёлимда ростлай бошлар қад.
Дориламон кунларга қайт, онам, юмиб кўз,
Ўксик дилида бошланмасин десанг қиёмат.
Бу табиат суюмлидир ҳам кўзлари кўр,
Гоҳ шаробдан, гоҳ оғудан қилар бизни маст.
Белгинангга тирак бўлай, онажоним, тур,
Дориламон қуёшга боқ, унга қасдма-қасд.
Юзинг ардоқли қуёшдай иссиқ ва маъван,
Кўзларингда умид ёнар тикилган они.
Қорли кунлар билан кетсин дилингдаги ғаш,
Қизғини, лола ранг қоплайдир бу кун дунёни.
Бу дунёнинг қир-дарасин хосияти мўл,
Ерни яланг оёқ боссанг, яйрайди танинг.
Яшамоқ — бир тансиқ таом, унга урсанг қўл.

Борган сари очиладир иштаҳанг санинг.
 Боглардаги етилгуси ҳар мевали шох
 Ризқдир бизга, ризққа доим дил илинжликдир.
 Ўғлонларнинг келар ана, очишиб кучоқ,
 Ўғлонларнинг мева қадар бир ширинликдир.
 Онагинам!
 Ўзинг тортма давралардан, эл чорлаганда,
 «Тирикликнинг байрами» деб созлаганда тор.
 Ўзинг сўлгин лаблар билан пичирлагандай:
 «Бу қўнларга етганлар бор, етмаганлар бор».

ИҚБОЛ МИРЗО

Айтгил, дўстим

Бошинг эгиб, таъзим айла, шукрона айт,
 Сени гулдек эркалаган чаман учун.
 Осмонларда юрган бўлсанг, тупроққа қайт,
 Айтгил, дўстим, нима қилдик ватан учун?

Кўзи қора, юраги оқ шу эл учун,
 Тупроқ учун, шу юрт учун, чаман учун,
 Улуғ инсон бошлаб берган шу йўл учун,
 Айтгил, дўстим, нима қилдик ватан учун?

Элдан кетиб, эл бўлганни ким билади?
 Дон ахтарган гўштхўрларга ем бўлади.
 Дил қонаса, она тупроқ эм бўлади,
 Айтгил, дўстим, нима қилдик ватан учун?

Қачонгача қорнинг ўйлаб ўтадирсан?
 Қачонгача кўкдан чалпак кутадирансан?
 Ахир ватан битта, сен ҳам биттадирсан,
 Айтгил, дўстим, нима қилдик ватан учун?

Бунча бино қўйма заррин чопонларга,
 Саратонда япроқ бўлгин деҳқонларга,
 Суянгани таёқ бўлгин чўпонларга,
 Айтгил, дўстим, нима қилдик ватан учун?

Ҳеч кимдан кам эмассан, кам бўлмагайсан,
 Ерда қолсанг, офтоб бўлиб қўлмагайсан.
 Қачон белни маҳкам тортиб боғлагайсан?
 Айтгил, дўстим, нима қилдик ватан учун?

Шу сойлардан сувлар ургин юзингга сен,

Бир бор назар солгин босган изингга сен,
 Шу саволни бериб кўргин ўзингга сен,
 Айтгил, дўстим, нима қилдик ватан учун?

5-топширик. Ҳар бир шеърнинг алоҳида таҳлилини амалга оширинг.
 Бунда академик лицей ўқувчиларининг ёш хусусиятлари ҳамда умумий
 адабий-назарий тайёргарлигини эътиборда тутинг.

3-машғулот.

Қадимги туркий адабиётни ўрганиш

1-топширик. Қуйидаги матнни ўқинг. Унга ўз
 муносабатингизни билдиринг:

«Қадимги туркий адабиёт адабиётимизнинг таркибий қисмини
 ташкил этади. У кейинги даврлардаги адабиёт ривожини учун
 тегишли тарихий-адабий асос вазифасини адо этган.

Қадимги туркий адабиётнинг бир қатор ўзига хос хусусиятлари
 борки, таълим-тарбия жараёнида уларга алоҳида эътибор бериш
 зарурати сезилади. Гап шундаки, қадимги туркий адабиётни
 ўрганиш ва ўргатиш учун фақат адабиётшунослик ёки
 умумфилологик билимларнинг ўзи етмайди, улар озлик қилади. Бу
 ерда тарихчи, этнограф бўлиш, бир неча қариндош ва қариндош
 бўлмаган тилларни билиш, қадимги матнларнинг ўзига
 хосликларидан хабардорлик ҳам талаб этилади. Бундан олдин эса
 унинг чегараларини аниқлаб олиш зарурати ҳам борлигини
 эслатиш ўринли бўлади. Бу ёдгорликларнинг тарқалиш ҳудудига
 ҳам, уларнинг пайдо бўлиш ва яшаш даврларига ҳам алоқадордир.
 Уларни қуйида кўриб чиқамиз».

2-топширик. Қадимги туркий адабиётнинг тарқалиш ҳудудлари
 ҳақидаги қуйидаги матнни ўқиб чиқинг. Бу фикрларни далиллайдиган
 асарлар номини келтиринг.

«Географик чегаралар.

Қадимги туркий обидалар кўпинча «Ўрхун-Энасой обидалари»
 номи билан юритиб келинган. Бунга мазкур ёдгорликларнинг
 топилиши ўрни сабаб бўлган эди. Бу ёдгорликларнинг дастлаб
 топилганлари, ҳажмига кўра анча йириклари Ўрхун ҳамда Энасой
 дарёси қирғоқларидан топилган. Ўрхун-Энасой ёдгорликларининг
 топилиши ва ўрганилиши XVIII асрдан бошланади. Рус хизматчиси
 Ремезов бу ҳақда дастлабки хабарни беради. Швед зобити Иоганн
 Стралленберг, олим Мессершмидт ёдгорликларни Европа илм
 аҳлига илк марта тақдим қилган эдилар.

Дастлаб, Ўрхун, Селенга ва Тўли дарёлари атрофидан — Шимолий Мўғулистондан тошга битилган обидалар топилди. Улар Ўрхун ёдгорликлари номини олди. Энасой дарёси қирғоқларида топилган ёдгорликлар ҳам шу ном билан аталади.

Ёдгорликлар топилганидан кейин уларни ўқиш, ўрганиш муаммоси кўндаланг бўлди. Аммо бу иш деярли бир ярим аср мобайнида ҳеч кимнинг қўлидан келмади. Ниҳоят, 1893 йилдагина уларни ўқиш учун дастлабки қадам қўйилди. Шу йили даниялик олим Вилгельм Томсон ва рус олими В.Радловлар ёдгорликлардаги барча ҳарфларни ўкидилар.

Шундан сўнг уларни жиддий ўрганиш бошланди.

Ўрхун-Энасой обидалари «тош битиклари» деб ҳам юритилади. Бунинг сабаби кўпгина ёдгорликларнинг қабр тошларига ўйиб ёзилганидир. Уларнинг ҳажми анчайин улкан.

Жумладан, «Тўнжук» битиктоши 2 та устунга ёзилган. Уларнинг бири 170, иккинчиси 160 см дан иборат. Бу ёдгорликни Елизавета Клеменц 1897 йили Шимолий Мўғулистонда эри Дмитрий Клеменц билан биргаликда излаб топган. Битиктош Улан-Батордан 66 км жануби-шарқдаги Баин Цокто манзилида бўлган ва ҳозир ҳам шу ерда сақланади.

«Култегин» битиктоши мрамрдан ишланган, баландлиги 3 м 15 см, қалинлиги 41 см, туб қсми 1 м 24 см бўлиб, юқорига томон торайиб борган. Ёдгорликни рус зиёлиси Н.М.Ядринцев (1842-1894) 1889 йили Мўғулистоннинг Кошо Цайдам водийсидаги Кўк-шин Ўрхун дарёси қирғоғидан топган. У Улан-Батордан 400 км жанубда Қора Балғасун шаҳри харобаларидан 40 км шимолда жойлашган. Ёзувлар ўнгдан чапга ва юқоридан пастга қараб битилган.

«Билга хоқон» битигини ҳам Н.М.Ядринцев топган. У Култегин битигтошидан 1 км жануби-ғарбга ўрнатилган. Унинг бўйи 3 м 45 см, эни 1 м 72 см, қалинлиги 72 см, битиктош ағдарилиб, учга бўлинган ва айрим сатрлари нураб, ёзувлари ҳам зарар кўрган. У 80 сатрдан иборат. «Билга хоқон» битиктошида «Култегин» битигтошидаги 41 сатр такрорланган.

Қадимги туркий обидаларнинг асл манбалари топилган жойлар: Ўрхун ва Энасой дарёлари атрофлари, Турфон (Шарқий Туркистон), Осиё ва Европанинг кўпгина жойларидир. Шунга кўра уларнинг Мўғулистон, Германия (Берлин, Марбург, Майнц), Россия (Санкт-Петербург, Қизил, Минусинск), Хитой (Турфон, Урумчи, Миран Сучжой, Пекин), Буюк Британия (Лондон), Франция

(Париж), Швеция (Стокгольм), Ўзбекистон, Қозоғистон, Қирғизистонда сақланиши кузатилади.

Географик ном сифатида Туркия атамаси қадимги Бобил (Византия) манбаларида мавжуд. VI асрда бу ном Кичик Осиёни англатган (Менандр).

IX-X асрларда Волга бўйидан Ўрта Европагача бўлган ҳудудлар ҳам шу ном билан аталган. Онадўли-Анатолия эса XII асрдан бошлаб Туркия номини олган.

Шунингдек, қадимги туркий халқлар яшайдиган жойлар Турон деб номланган. Бу ерларни форслар «туронзамин» дейишган.

3-топшириқ. Қадимги туркий адабиётнинг хронологик чегаралари ҳақидаги юқоридаги мулоҳазаларни ўқинг. Уларга қўшилмасми? Нима учун? Фикрингизни асосланг.

4-топшириқ. Юқоридаги матни ўқинг. Унда қадимги туркий адабиётнинг ёзув билан алоқадор бўлган жиҳатлари ёритилган. Уларга ўз муносабатингизни билдиринг. Бу ёзувларнинг ўзгариш сабаблари ҳақида ўйлаб кўринг.

5-топшириқ. Юқоридаги матни ўқинг. Ундаги маълумотларни умумий ўрта таълим мактаблари, академик лицейлар ҳамда касб-хунар коллежларига қандай етказиш мумкинлиги ҳақида ўйлаб кўринг.

4-машғулот.

1-топшириқ. Академик лицейларнинг 1-босқичи учун яратилган Адабиёт дарслигидан қадимги туркий ёдгорликларнинг топилиши ва ўрганилиши ҳақидаги қисмларни ўқинг.

2-топшириқ. Матннинг аввал содда, сўнг мураккаб режасини тузинг. Режанинг нима учун айнан шундай тузилганини тушунтиринг.

3-топшириқ. Ёдгорликнинг асосий бадий хусусиятлари кўрсатилган ўринларин ажратинг. Улардаги ифода имкониятларини изоҳлаб беринг.

4-топшириқ. Матнндаги асосий гоёларни белгиланг. Мазкур матн ўқувчиларда қандай билим, қўникма ҳамда малакаларни ҳосил қилиши мумкинлиги ҳақида гапириб беринг.

5-топшириқ. Маълумки «Ёдгорликларда инсон шахси ва айниқса, унинг эрки билан боғлиқ масалалар теран бидий таҳлил қилинган». Уни тасдиқлайдиган ёки инкор қиладиган мисолларни келтиринг.

6-топшириқ. Мажмуадан матннинг ўзини топиб, ундаги сўзлар такрори билан алоқадор бўлган шеър санъатларини белгиланг. Уларни ўқувчиларга тушунтиришда қандай шакллардан фойдаланиш мумкинлиги ҳақидаги мулоҳазаларингизни айтинг.

7-топшириқ. Б.Тўхлиев ҳамда Б.Абдурахмоноваларнинг «Қутадау билиг»ни ўрганамиз» китоби билан танишинг. Китобга тақриз ёзинг.

Мумтоз асарларни ўрганиш

1-топширик. Қўлланмадаги «Мумтоз асарларни ўрганиш» матнини ўқинг. Ундаги асосий методик мулоҳазаларга муносабатингизни билдириш.

2-топширик. Навоийнинг 15 жилдлиги ҳамда 20 жилдлигидаги ғазаллардан айрим намуналарни ўзаро қиёсланг. Қўзга ташланган айирмалар моҳиятини ўқувчига тушунтириш йўллари ҳақида гапириб бering.

3-топширик. Дарсликдан XV асрнинг иккинчи ярми XVI асрлар адабиёти ҳақидаги матнни ўқинг.

4-топширик. Матнни ўқиш, унинг композициясини таҳлил қилиш асосида кириш, асосий қисм ва хулосани ажратинг.

5-топширик. Ҳар бир маъновий қисмларни таҳлил қилинг. Асосий, қўшимча ва такрорланувчи (асословчи ва тасдиқловчи) маълумотларни белгиланг. Реферат ёзишда уларнинг қайси бирларидан фойдаланиш мумкинлигини асосланг.

6-топширик. Режага мувофиқ тарзда реферат тайёрланг. Бунда қуйидагиларни эътиборга олинг:

А) мақола мавзусини аниқланг (сарлавҳа ва киришга таянишингиз мумкин);

Б) Мақоладаги асосий атама ва тушунчаларга тавсиф бering;

В) Муаллиф хулосасини шакллантиринг.

7-топширик. Мақолани таҳрир қилинг. Уни қай даражада қисқартириш мумкин деб ўйлайсиз? Уни амалда қисқартириб кўринг.

8-топширик. Мақоланинг аннотациясини тузинг.

9-топширик. Худди шу тилдаги бир мақолани («Ўзбек тил ва адабиёти» журналы мисолида) юқоридаги андоза асосида таҳлил қилинг.

«Махсус фанларни ўқитиш методикаси» фанидан мустақил ишлар

мазмун (20 соат)

1. Фолькор асарларини ўрганиш хусусиятлари

1-топширик.

1) Музайяна Алавиянинг «Ўзбек халқ маросим фольклори. – Т; «Фан», 1974. –222 бет. Китоб таҳлили. Матнни ўқиш, унинг композициясини таҳлил қилиш. Кириш, асосий қисм ва хулосани таҳлил қилиш.

2) «Сўздан сўзнинг фарқи бор» (Т.Мирзаев) мақоласини ўқиш, унинг композициясини таҳлил қилиш. Кириш, асосий қисм ва хулосани таҳлил қилиш.

2-топширик. Матнга таянган ҳолда қуйидаги саволларга жавоб бering:

А) Мақоладаги асосий илмий ғояни белгиланг.

Б) Мақоллар қандай тасниф қилинган? Мақолларни яна қандай тарзда тасниф қилиши мумкин деб ўйлайсиз?

3-топширик

Мақолани мантикий-маъновий таркибига кўра таҳлил қилинг. Бунда қуйидагиларга эътибор бering:

6. Мақола асосидаги асосий назарий пойдевор нималардан иборат?

7. Мақолада масала қандай қўйилган?

8. Муаллиф олға сураётган асосий илмий ғоя нималардан иборат?

9. Муаллиф ўз тезисларини қай тарзда асосламоқда?

10. Хулоса ўрнида қандай мулоҳазаларни билдириш мумкин?

4-топширик.

Мақолани маъновий қисмларга ажратинг. Қуйидаги режа асосида мақоланинг мураккаб режасини тузинг:

I. Кириш...

II.

1.

2.

III.

1.

2.

3.

4.

IV. Хулоса...

5-топширик. Ҳар бир маъновий қисмларни таҳлил қилинг. Асосий, қўшимча ва такрорланувчи (асословчи ва тасдиқловчи) маълумотларни белгиланг. Реферат ёзишда уларнинг қайси бирларидан фойдаланиш мумкинлигини асосланг.

6-топширик. Мақолани таҳрир қилинг. Уни қай даражада қисқартириш мумкин деб ўйлайсиз? Уни амалда қисқартириб кўринг.

7-топширик. Мақоланинг аннотациясини тузинг.

8-топширик. Топишмоқлар, мақоллар ҳамда достонларни тегишли синфларда ўрганишга оид дарс ишланмасини тузинг.

9-топширик. Ушбу дарсда фойдаланиш учун тегишли слайдларни яратинг.

10-топширик. «Ўзбек тили ва адабиёти» журналининг охириги икки йилида фольклорга алоқадор бўлган мақолаларнинг қисқача аннотациясини тузинг.

11-топширик. «Ўзбек тили ва адабиёти таълими» журналининг охириги уч йилида фольклор асарларини ўрганишга алоқадор бўлган мақолаларнинг қисқача аннотациясини тузинг.

2. Мумтоз адабиёт намуналарини ўрганиш хусусиятлари

1-топширик. Алишер Навоий, Бобур, Оғахий ва Муқимий ғазалларидан биттасини комплекс таҳлил қилинг.

2-топширик. Дастур талабларида кўрсатилган мумтоз ғазалларни ёддан айтишга тайёрланг.

3-топширик. Мумтоз адабиёт намуналарини таҳлил қилишга бағишланган энг янги китобларнинг 4тасига тақриз ёзинг.

4-топширик. «Навоий ғазалларида ранглар талқини», «Бобур шеъриятида юрт соғинчи», «Мумтоз адабиётимизда баҳор тасвири», «Ғазалларда ошиқ изтиробининг ифодаланиши», «Шеърини санъатлар ва бадийи кашфиёт», «Умумий ўрта таълим мактабларида ғазал жанрининг ўрганилиши»,

«Академик лицейларда рубоий жанрининг ўрганилиши» мазуларидан бирида реферат тайёрланг.

5-топширик. Ғазаллар, туюқлар, рубоийлар тегишли синфларда ўрганишга оид дарс ишланмасини тузинг.

9-топширик. Ушбу дарсда фойдаланиш учун тегишли слайдларни яратинг.

10-топширик. «Ўзбек тили ва адабиёти» журналининг охириги икки йилида мумтоз адабиётга алоқадор бўлган мақолаларнинг қисқача аннотациясини тузинг.

11-топширик. «Ўзбек тили ва адабиёти таълими» журналининг охириги уч йилида мумтоз адабиёт намуналарини ўрганишга алоқадор бўлган мақолаларнинг қисқача аннотациясини тузинг.

Янги ўзбек адабиётини ўрганиш хусусиятлари

1 - топширик. У.Норматовнинг «Янги ўзбек адабиёти» китобининг аннотациясини тузинг.

2- топширик. Ушбу китобдан дарс жараёнида қандай фойдаланиш мумкинлиги ҳақида ўқитувчилар учун методик тавсиялар тузинг.

3-топширик. Замондош адибларнинг асарларини тегишли синфларда ўрганишга оид дарс ишланмасини тузинг.

9-топширик. Ушбу дарсда фойдаланиш учун тегишли слайдларни яратинг.

10-топширик. «Ўзбек тили ва адабиёти» журналининг охириги икки йилида янги ўзбек адабиётига алоқадор бўлган мақолаларнинг қисқача аннотациясини тузинг.

11-топширик. «Ўзбек тили ва адабиёти таълими» журналининг охириги уч йилида янги ўзбек адабиёти намуналарини ўрганишга алоқадор бўлган мақолаларнинг қисқача аннотациясини тузинг.

12-топширик. Ўқувчиларингизга муайян асар муаллифи ноига хат ёзишни ўргатмоқчисиз. Бу ишни қандай бошлаган бўлар эдингиз? Ўзингиз муаллифлардан бири номига мактуб намунасини тайёрланг.

13-топширик. «Ўзбекистон адабиёти ва санъати» газетасининг охириги ойда чиққан шеър ва ҳикояларидан бир туркуми учун тақриз намунасини тайёрланг.

Асосий адабиётлар

1. Каримов И.А. Баркамол авлод - Ўзбекистон тараққиётининг пойдевори. Т.: Шарқ матбаа концерни, 1997.

2. Каримов И. Истиқлол ва маънавият. - Т.: «Ўзбекистон», 1994.

3. Каримов И. Ўзбекистон XXI бўсағасида. Хавфсизликка таҳдид, баркадорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари. - Т.: «Ўзбекистон», 1997.

4. Абдурахмонов Ғ. Ойбек асрларининг тили ва услуби. - Ойбек ижодининг маънавий-маърифий аҳамияти. Илмий конференция маърузалари тезислари. Тошкент, Фан, 2005. 28-32-бетлар.

5. Адабиёт. Академик лицейлар учун ўқув дастури, Т.: 2000.

6. Аульбекова Г. Риторические приёмы в работе учителя-предметника. Алматы, Таймас, 2006.

7. Бобоев Т. Адабиётшунослик асослари. Тошкент, Ўзбекистон, 2002.

8. Богданова О. Ю., Леонов С. А., Чертов В. Ф. Методика преподавания литературы: Учебник.

9. Жамол Камол. Лирика. - // Адабиёт назарияси. Икки томлик, II том, Адабий-тарихий жараён, Тошкент, Фан, 1979, 237-238-бетлар.

10. Жўраев К. Мактабда Ойбекнинг ҳаёти ва ижодини ўрганиш. Ўқитувчилар учун методик қўлланма. Т.: Ўқитувчи, 1974.

11. Зуннунов А. Эсонов Ж. Иброҳимов А. Адабиёт ўқитиш методикаси. - Т.: Ўқитувчи, 1992

12. Йўлдошев Қ. Адабиёт ўқитишнинг илмий-назарий асослари. - Т.: «Ўқитувчи», 1996.

13. Йўлдошев Қ. Ўқитувчи китоби. Методик қўлланма. 7-синф «Ўзбек адабиёти» дарслиги мажмуаси учун. - Т.: Ўқитувчи, 1997.

14. Каримов Н. ва бошқалар XX аср Ўзбек адабиёти тарихи. Т.: «Ўқитувчи» 1999. Каримов Н. Ойбекнинг XX аср ўзбек адабиёти тараққиёти тарихидаги ўрни. - Ойбек ижодининг маънавий-маърифий аҳамияти. Илмий конференция маърузалари тезислари. Тошкент, Фан, 2005. 3-6-бетлар— Ойбек ижодининг маънавий-маърифий аҳамияти. Илмий конференция маърузалари тезислари. Тошкент, Фан, 2005. 3-6-бетлар

15. Комилов Н. Тасаввуф ёки комил инсон ахлоқи. Биринчи китоб. Тошкент, Ёзувчи, 1996.

16. Комилов Н. Тасаввуф. Иккинчи китоб. Тавҳид асрори. Тошкент, Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат ҳамда «Ўзбекистон» нашриётлари, 1999.

17. Львов М.Р. Словарь-справочник по методике русского языка. М.: Просвещение, 1988.

18. Матчонов С. Мактабда адабиётдан мустақил ишлар. -Т.: Ўқитувчи, 1996.

19. Матчонов С. Китоб ўқишни биласизми? -Т.: Ўқитувчи, 1993.

20. Махмудов Н. Ўқитувчи нутқи маданияти. Тошкент, А.Навоий номидаги Ўзбекистон Миллий кутубхонаси нашриёти. 2007.

21. Мирвалиев С. Ойбек-романнавис – Ойбек ижодининг маънавий-маърифий аҳамияти. Илмий конференция маърузалари тезислари. Тошкент, Фан, 2005. 10-13-бетлар

22. Мўминов Ғ. – Ойбек ва халқ оғзаки ижоди. – Ойбек ижодининг маънавий-маърифий аҳамияти. Илмий конференция маърузалари тезислари. Тошкент, Фан, 2005

23. Мирқосимова М., Бадий таҳлил усуллари (Методик тавсиялар). Муаллиф - Т.: 1993.

24. Алишер Навоий. Мукамал асарлар тўплами, 20 томлик, -Т.: «Фан», 1990-2002.

25. Назаров Б. Ойбек ижодини ўрганиш муаммолари. – Ойбек ижодининг маънавий-маърифий аҳамияти. Илмий конференция маърузалари тезислари. Тошкент, Фан, 2005. 6-10-бетлар

26. Норматов У. Адибнинг университет даври ижодий тафаккуридаги эвристиклар. – Ойбек ижодининг маънавий-маърифий аҳамияти. Илмий конференция маърузалари тезислари. Тошкент, Фан, 2005.

27. Кудратов Д. Рухий дунё таҳлили. –Т.: «Хазина», 1995.

28. Курунов Д. Адабиётшуносликка кириш. – Тошкент, Абдулла Қодирий номидаги халқ мероси нашриёти, 2004.

29. Расулов А. Биографик метод ва Ойбек ижодини ўрганиш масалалари. – Ойбек ижодининг маънавий-маърифий аҳамияти. Илмий конференция маърузалари тезислари. Тошкент, Фан, 2005. 32-36-бетлар

30. Раҳимжонов Н. Ойбек шеъриятида гўзаллик концепцияси. – Ойбек ижодининг маънавий-маърифий аҳамияти. Илмий конференция маърузалари тезислари. Тошкент, Фан, 2005. 19-22-бетлар.

31. Сабирдинов А. Ойбек дostonларининг бадий-услубий хусусиятлари. Тошкент, Истиқлол, 2003.

32. Семёнов А.Н., Семёнова В.В. Вопросы и задания по методике преподавания литературы. – М.: ВЛАДОС-ПРЕСС, 2003.

33. Содиқов Қ. Туркий матнавислик тарихидан. – // Қаюмов А., Исоқов М., Отахўжаев А., Содиқов Қ. Қадимги ёзма ёдгорликлар. «Авесто», «Занд» китоблари. Сугд фалсафий-ахлоқий ёзма ёдгорликлари. Туркий матнавислик тарихи. – Тошкент, Ёзувчи, 2000.

34. Тўйчиев У. Ойбекнинг шеър узилиши – Ойбек ижодининг маънавий-маърифий аҳамияти. Илмий конференция маърузалари тезислари. Тошкент, Фан, 2005. 36-38-бетлар.

35. Умумий ўрта таълимнинг давлат таълим стандарти ва ўқув дастури. Она тили, Адабиёт, Ўзбек тили (таълим бошқа тилларда олиб бориладиган талабалар учун) Таълим тараққиёти. ЎзХТВнинг Ахборотномаси. 1-махсус сон, Т.: Шарқ, 1999.

36. С.С.Файзуллаев, Д.Эргашев, А.Курбонов, - Тошкент, ТДПУ, 2007

37. Форобий Абу Наср. Фозил одамлар шаҳри. – Тошкент, А.Қодирий номидаги Халқ мероси нашриёти, 1993.

38. Худойбердиев Э. Адабиётшуносликка кириш. Тошкент, 2003.

39. Чўлпон. Адабиёт надири. –Т.: 1994.

40. Шарафиддинов О. Чўлпонни англаш. –Т.: Ёзувчи, 1994.

41. Шукуров Н., Ҳотамов Н., Холматов Ш., Маҳмудов М.

Адабиётшуносликка кириш. Тошкент, Ўқитувчи, 1979. 179-бет.

42. Ўзбек адабиётидан дарс турлари, Тузувчилар: Рафиев А. Ғуломова Н. Келдиёров Р. –Т.: 1999. Ўзбекистон Республикаси Олий ва ўрта махсус таълим вазирлигининг «Олий ўқув юртлари профессор –ўқитувчилари томонидан бажариладиган ўқув ишлари ҳажмини белгилаш учун муваққат вақт меъёрлари ва ўқув-услубий, илмий тадқиқот ва бошқа ишлар асосий турларини тасдиқлаш тўғрисида» ги 1998 йил 10 июлдаги 183-сонли буйруғи. – Олий таълим, Меъёрий ҳужжатлар тўплами, Тошкент, Шарқ, 2001.

43. Ҳаққул И. Ойбек – Навоийшунос. – Ойбек ижодининг маънавий-маърифий аҳамияти. Илмий конференция маърузалари тезислари. Тошкент, Фан, 2005. 17-19-бетлар

44. Умумий ўрта таълимнинг ДТС ва ўқув дастури. Таълим тараққиёти ахборотномаси. Тошкент, Шарқ, 1999, 1-махсус сон

45. Хусанбоева Қ. Ўқувчиларни мустақил фикрлашга ўргатиш. – Т.: 2004, 11-12-бетлар

46. Kattabekov A., Yo'ldoshev Q., Boltaboyev H. Adabiyot. 8-sinf uchun (darslik-majmua). – Т.: О'qituvchi, 2001. - 448 б.

47. Shojalilov A., Toshmatova G., Matjonov S., Sariyev Sh. O'qish kitobi, 4-sinf uchun darslik, - Т.: О'qituvchi, 2003. -336 б.

48. Umumiy o'rta ta'lim maktablarining 5-9-sinflari uchun Adabiyotdan o'quv dasturi. - // Ma'rifat gazetasi, 2006- yil, 4-Oktabr.

49. Umumiy o'rta ta'lim maktablarining 5-9-sinflari uchun Adabiyotdan o'quv dasturi. - // Ma'rifat gazetasi, 2006- yil, 7-Oktabr.

50. Umumiy o'rta ta'lim maktablarining 5-9-sinflari uchun Adabiyotdan o'quv dasturi. - // Ma'rifat gazetasi, 2006- yil, 11-Oktabr.

51. Yo'ldoshev Q. «Adabiyot saboqlari. 8». Umumta'lim maktablarining 8-sinf «Adabiyot» darsligi uchun metodik qo'llanma. - Т.: Sharq, 2004. – 160 б.

Қўшимча адабиётлар

1. Давронова Ш. Ўзбек шеъриятида Ойбек тимсоли. Ўзбек тили ва адабиёти, 2005, 6-сон 73-86-б.

2. Зуннунов А. 4-10 синфларда адабий-назарий тушунчаларни ўрганиш». Ўқитувчилар учун методик қўлланма, - Тошкент, Ўқитувчи, 1974.

3. Исоқова Ш. Ойбекнинг «Навоий» романи таржимасида портрет тасвири. –Т.: Ўзбек тили ва адабиёти, 2005, 2-сон 41-44-б.

4. Каримов Н. Ойбек ижоди XX асар ўзбек адабиёти қўзғусида. –Т.: Ўзбек тили ва адабиёти, 2005, 2-сон 3-13-б.

5. Каримов Н. Ойбек, 1995.

6. Назаров Б. XX асрда Ойбек ижодининг ўрганилиши ва методология муаммоларига бир назар. –Т.: Ўзбек тили ва адабиёти, 2005, 2-сон 13-25-б.

7. Назаров К. Ўзбек тили ва адабиётдан баҳо меъёрлари. –Т.: 1991.

8. Педагогик тадқиқот усуллари. А.Зуннунов, А.Авлиқулов. –Т.: 2002.

МУНДАРИЖА

Адабиётшуносликка оид махсус фанларни таълимнинг турли тизимида ўқитишнинг хусусиятлари. Курснинг мақсад ва вазифалари.	3
Ўқув режалари, уларда Мутахассислик фанларининг акс этиши, ўқув, методик, илмий – тарбиявий ишларни режалаштириш.	7
Машгулот режаси ва маъруза матнини тузиш, уларга қуйиладиган илмий методик талаблар	15
Махсус фанларни ўрганишда мустақил ишларни ташкил этиш усуллари	39
Фольклор асарларини ўрганиш хусусиятлари	48
Янги адаблар асарларини ўрганиш	58
Қадимги туркий адабиётни ўрганиш	68
Мумтоз асарларни ўрганиш	104
Фойдаланилган адабиётлар рўяхати.	107

25 – буюртма. 100 нусха. Ҳажми 7 б.т.
2008 йил 28 мартда босишга рухсат этилди.
Низомий номидаги ТДПУ Ризографида
нашр қилинди.